

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 66

992-993

Redactioneel

Het is wat mij betreft bewezen. Oproepen per e-mail halen echt iets uit. Vandaar dit extra-dikke nummer Net Werk. Een nummer Net Werk ontstaat doorgaans als er voldoende kopij is, en het zag er in januari somber uit. Maar een e-mail kreet bracht een rijke schakering aan bijdragen. Het is zelfs voor het eerst dat meer dan 50% van het contactblad gevuld is door bijdragen van derden. Dit keer is Net Werk dus echt een contactblad. Daarnaast heeft een bibliografische zoektocht meer dan 80 signalen opgeleverd. Een merkbare tendentie is dat een aantal milieuhistorici zich is gaan richten op onderwerpen rond consumptie. Consumptiehistorisch onderzoek is in, want de vrouwengeschiedenis en de techniekgeschiedenis hebben elkaar rond dit onderwerp gevonden. En consumptie betekent verbruik van energie en produktie van afval. Aan het andere einde van het spectrum vinden we historisch-ecologische onderzoeken. De discussie rond de ruimtelijke ordening legt de nadruk op de bedreigingen voor de groene ruimte, als het nota Belvédère iets zou gaan betekenen, krijgen de provinciale cultuur-waardenkaarten een sturende rol toebedeeld.

Om een duurzame invloed te hebben moeten in deze kaarten de resultaten van onderzoek regelmatig verwerkt worden. Dit vergt dan wel een cultuuromslag bij de bedenkers van gemeentelijke bestemmingsplannen, die steeds meer rekening moeten houden met bovengemeentelijke lange termijn structuren in het landschap. De mentaliteitsverandering is al jaren gaande in de wereld van de monumentenzorg. Daar heeft men oog gekregen voor patronen, structuren en grensoverschrijdende lineaire elementen in het landschap. Bij de grensoverschrijdende elementen hoort het water. Dat watergeschiedenis levend is, bewijst het afgelopen juli gehouden congres waarover Ludy Giebels in dit nummer bericht. Tenslotte kom ik terug op de zogeheten elektronische snelweg. Zou een elektronische editie van Net Werk op internet recht van bestaan hebben? Als u hierover een mening hebt, laat het mij dan weten door een mailtje te sturen naar mdaru@iac.nl.

Myriam Daru

Watergeschiedenis

Een congres

Van 9 tot 11 juli 1999 werd in Aberystwyth in Wales de derde internationale conferentie Water in history gehouden, met 2 Nederlandse lezingen: een over Rijnlands bemoeienis vanaf 1927 met de waterverontreiniging in zijn gebied en een tweede - dat leek me een goed idee in een internationaal gezelschap - over het gemeenlandshuis in Leiden, met lichtbeelden. Die tweede lezing na het diner sloeg meer in dan de eerste. Men was kennelijk verrast dat een instelling die zich bezig houdt met water een eeuwenoude kunstcollectie heeft die voornamelijk aan de hand van de waterstaatszorg is besteld. Dit even ter introductie. Wij congresgangers waren verrukt en begeistert door het hele gebeuren. Het was erg inspirerend om van elkaar te horen, via lezingen natuurlijk maar vooral ook in de gesprekken daar tussen door hoe verschillend en tegelijk hetzelfde men over de hele wereld omging met het water. We wisten dat natuurlijk allemaal al, maar bij elkaar gebald was de informatie uit diverse landen boeiender dan we hadden verwacht. Het aangename gevoel betrekkelijke pioniers te zijn in het historisch veld speelde daarbij natuurlijk ook een rol.

De organisatoren waren dr Richard Coopey en professor Aled Jones, beiden van de University of Wales, die ook een inleiding hielden. Er was een excursie naar de 19de eeuwse dam in de Elan Valley. Veel landen waren in Wales vertegenwoordigd, al voerde het Amerikaanse en Britse deel de boventoon. De volgende sprekers met prikkelende titels voor hun lezing kunnen worden vermeld:

John T. Cumbler (University of Louisville US) 'Riparian rights: water -how much, where is it and what's it like';

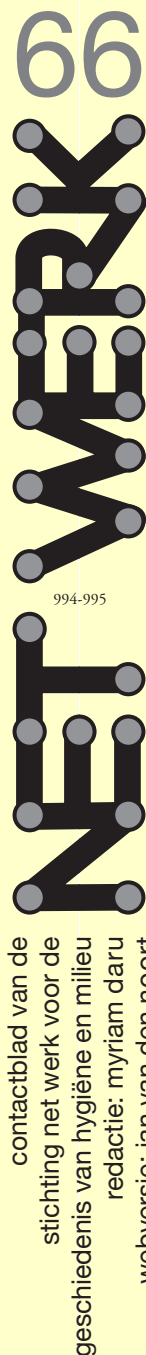
Christopher Hamlin (University Notre Dame USA) 'The naturalization of water: the moisture we have lost';

Mark Jenner, (University of York UK) 'The invention of dirty water: purity and profit in the history of London water c 1790-1830';

Georgina Endfield (University of Nottingham UK) 'Socio-economic impacts of historical ENSO and rare climatic events in Mexico';

David Henkel (University New Mexico US) 'Bioregional planning before the Europeans: a profile of pre-Columbian regional water management';

Christoph Bernhardt (Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung, Berlijn) 'Debates on ecological problems of river construction in a historical perspec-

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3
4

ive: the case of the correction of the upper Rhine (1817-1876); John Sheail (Institute of Terrestrial Ecology UK) "A barrage of poisonous water" - the river Tee as both a political and scientific laboratory for the use of water-courses in inter-war Britain'; Thomas Zeller 'The river as compromise; the Isar in Bavaria 1880-1930'; Joao Luiz von Hoeffel (Universiteit Sao Francisco Brazilië), Suzana Padua (instituut de Pesquisas Ecológica Brazilië) 'The conservation of water resources and regional transformations. The Cantareira Reservoir Case'; Barbara Tellman (University of Arizona US) 'European impacts on water supplies and rivers in the arid regions of the American Southwest 1700-200'; Eran Feitelson (Hebrew University Jeruzalem) 'The ups and downs of Arab-Israeli water conflicts'; William McGucken (University of Southern Indiana US) 'Lake Erie rehabilitated: controlling cultural eutrophication 1960s-1990s'; Philip Scarpino (Indiana University US) 'Borders and boundaries: an examination of Canadian/American efforts to regulate water quality in the Great Lakes'; Richard Coopey (University of Wales UK) 'Engineering purity: constructing the Birmingham Welsh Water system 1870-1950';

Donald C. Jackson (Lafayette College Pennsylvania US) 'Knowing nature, knowing culture'; Eva Jakobsson (Koninklijk Instituut Technologie Stockholm) 'The history of flowing water policy in Sweden: from natural flow to industrialized rivers'; Sarbjit Singh Sahota (Ahmedabad India) 'The traditional water system of Jodhpur'; Laurent Honnoré (Universiteit Louvain-la-Neuve, België) 'Water supply in 19th century Belgium: evolution of municipal equipments and characteristics of distribution networks'; Irene Maver (University of Glasgow UK) 'Scottish water: reactions and resistance to municipal control in mid-nineteenth century'; Martin Melosi (University of Houston US) 'Pure and plentiful: from protosystems to modern waterworks in the United States, 1801-2000'; David Hardiman (university of Warwick UK) 'The politics of water in colonial India'; Patricia Sippel (Toyo Eiwa Women's University Japan) 'Controlling the Nagara: negotiating national and local interests in Japanese river management'; Terje Tvedt (Universiteit Bergen Noorwegen) 'The British Nile'; André Guillerme (CNAM Parijs) 'Water in Northern French cities: from the Roman Empire to the industrial revolution'

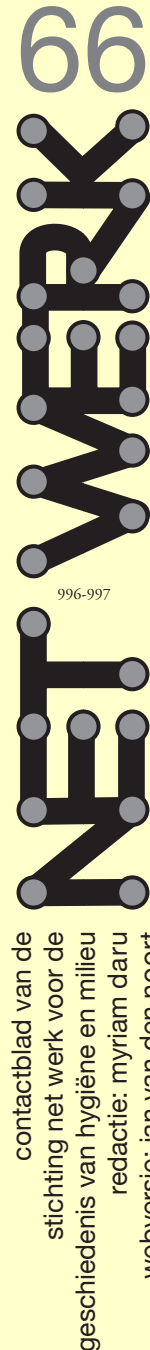
Er is nu een nieuwe vereniging opgericht: de International Water History Association, de IWHA, die ook een website over de geschiedenis van het water zal inrichten. Voor inlichtingen IWHA@aber.ac.uk. De sleutelfiguren zijn Jones & Coopey met Owen Roberts, allen van de University of Wales.

⁴ De lezingen worden waarschijnlijk in mei of juni 2000 voor een deel uitgegeven in een speciaal nummer van een nieuw door Elsevier uitgegeven tijdschrift *Water Policy*, het officiële orgaan van de World Water Council. Voor inlichtingen daarover: Martin.A.Reuss@hq02.usace.army.mil

⁵ De Division of Water Sciences van de UNESCO wil graag samenwerken met de IWHA. In 2001 zal de volgende internationale waterconferentie plaatsvinden. Aberystwyth, dat twee maal dit heeft georganiseerd, zal dan de vlag overgeven aan Bergen in Noorwegen, zoals bekend het meest regenrijke oord in Europa. De organisatie zal in handen zijn van Terje Tvedt van de universiteit van Bergen.

De milieugevolgen van de zoutwinning in Nederland

In zuidwest Nederland heeft de zoute moertering in de middeleeuwen bijgedragen aan veel landvernieling, soms met blijvende schade. Hoe het proces van zoute moertering van de eerste spade in de grond tot en met het afleveren van mooi keukenzout in detail in zijn werk ging, is niet volledig bekend. Veel wat er geschreven wordt is overschrijfsel van overschrijfsels, je weet hoe dat vaak gaat. Het zou mooi zijn als het proces eens in een modern laboratorium op de snijtafel gelegd zou kunnen worden. Een kleine stap in die richting is het grondig analyseren van een heel bekende prent: "Het darinkdelven", door Pronck/Philips, 1745. Deze prent wordt keer op keer afgedrukt. Wat is die prent nu als "bron" waard, want 1745 is 250 jaar of meer na het einde van het massale darinkdelven voor de zoutwinning. Op dit ogenblik onderzoekt dr. K.Leenders deze zaak, waarbij inmiddels is komen vast te staan dat er in Zierikzee een hele reeks verwante schilderijen is (of was). Een daarvan moet het "origineel" zijn, maar welke? Leenders probeert over dat schilderij als bron (o.a.: datering, reele activiteit of naar herinnering geschilderd?), als

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

weergave van een stukje topografie en als weergave van een stukje zoutwinningsproces meer te weten te komen. U hoort te zijner tijd nog nader. Bewonder de plaatjes op <http://www.bart.nl/~leenders/gif/zierik1.jpg> tot en met [zierik4.jpg](http://www.bart.nl/~leenders/gif/zierik4.jpg).
dr. K.A.H.W. Leenders
Elspeetstraat 13,
2573 HM Den Haag, Netherlands
Privé: 00-31-70-3453069
leenders@bart.nl
<http://www.bart.nl/~leenders>
Werk: 00-31-70-4417044
leend-k@pzh.nl
⁵ <http://www.pzh.nl/>

⁶

Nature, History, Society, Wenen 1999

Afgelopen herfst (30-9/2-10) vond in Wenen een groot congres plaats waar milieuhistorici en andere milieuwetenschappers elkaar ontmoeten in een inspirerende omgeving, de historische Kursalon in het grote groene Stadtpark. Het was de eerste keer in mijn leven dat ik een lezing gaf onder kroonluchters temidden van vogelgetjilp!

De ondertitel gaf als thema aan: 'Long term dynamics of social metabolism.' In het 'mission statement' dat tegenwoordig elke zichzelf respecterende congresorganisatie moet hebben, zijn deze begrippen goed uitgelegd, zodat ik al voor het het einde van het congres

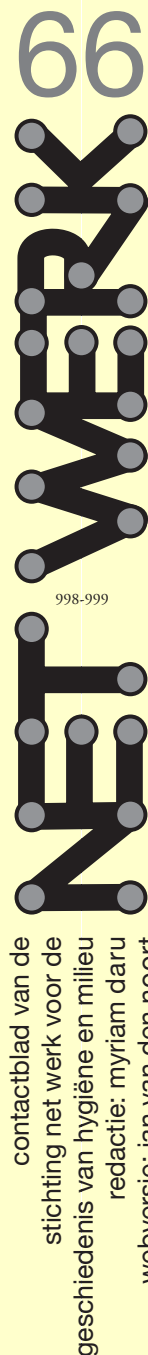
begon door te hebben dat er een samenhang bestaat met 'energyflows'. Voor toelichting verwijs ik naar de buitengewoon mooi vormgegeven website van het congres, waar behalve de theoretische achtergronden ook alle papers van het congres zijn gepubliceerd, voor zover beschikbaar: <http://www.univie.ac.at/iff-socec/conference99>.

Dit congres werd op diverse niveaus gekenmerkt door invloed van de betawetenschappen en de Amerikaanse congrestradities gemengd met een vleugje van de rijke Weense cultuur. Zo waren er postersessies met prijzen en een enquête van ConAccount over het onderzoeksprogramma voor de toekomst. In sommige sessies trad een straatmuziekgroep op als intermezzo, en ergens achter in het gebouw was men ook nog bezig door middel van interviews met sprekers informatie te verzamelen voor een kunstfilm over milieu. Maar misschien was het grote terras nog wel het belangrijkste, daar werd naar goede Weense gewoonte eindeloos gediscussieerd.

Zo prachtig systematisch en kleurrijk als de website was, zo was ook de planning van het congres, met gelukkig niet meer dan drie parallelsessies. Iedere dag werd geopend met een lezing door een belangrijke spreker en besloten met een afrondende discussie waaraan alle sessievoorzitters deelnamen. Aan het eind vond ook nog een aparte slotsessie

plaats waar zelfs nog een nieuwe spreker 'van buiten' verscheen.. Zoals wel vaker op de iets grotere congressen waren deze 'overhead' activiteiten waar men probeerde tot algemene uitspraken te komen over het overkoepelende congressthema en 'the state of the art' slechts voor een kleine groep aantrekkelijk. Hier speelde bovendien nog een bekend interdisciplinair probleem tussen-door, dat van de spraakverwarring tussen beta- en alpha milieuwetenschappers, in het bijzonder tussen minder en meer historische milieuwetenschappers, een kloofje waaraan ik zelf langzaam begin te wennen, maar waartegen enkele historici ernstig bezwaar aantekenden. Er waren veel boeiende verhalen en dat is toch het belangrijkste. Bovendien klitten de Europese historici in de loop van het congres aan elkaar zodat er haast een minicongresje en ieder geval een levendige uitwisseling van informatie ontstond. Ook dat vind ik belangrijk, want in Nederland mis ik dergelijke gelegenheden nog een beetje en op Europees niveau moet er nog heel wat gebeuren, zeker gezien de 20 jaar die we achterlopen bij de V.S. Het initiatief tot het congres was in handen van de groep IFF-Soziale Ecologie, een samenwerkingsverband van de universiteiten van Wenen, Klagenfurt en Innsbruck op het gebied van milieugeschiedenis. Deze groep heeft inmiddels een

indrukwekkende reeks publicaties op zijn naam heeft ontstaan. Als medeorganisator, en naar ik aanneem, financierder, trad ConAccount op, een samenwerkingsverband van het Wuppertal Institut, het Centrum voor Milieukunde te Leiden, Statistics Zweden en IFF. In de slotdiscussie presenteerde ConAccount enige cijfers over energiestromen. Wat daaraan het meest opviel was dat zo recent waren, niet meer dan enkele decennia, zodat het voor een langetermijn historicus moeilijk is te bevatten waarom die enige historische, laat staan voorspellende waarde zouden kunnen hebben. In reactie op mijn opmerking dienaangaande nodigde een van de pannellleden de historici uit om gegevens aan te leveren voor energiestroomanalyse op de lange termijn. Voor 1800 lijkt met dat zeer moeilijk. Dat blijkt ook uit de recentste studie van IFF-Soziale Ekologie waar dat voor een heel klein gebied uitgeprobeerd is en die onlangs op CD-Rom is verschenen (maar helaas niet in de handel): Landschaft hat Geschichte. Historische Entwicklung von Umwelt und Gesellschaft in Theyern. (<http://www.wuv.at>). Mocht ik skeptisch lijken over dit congres, dan is dat onjuist. Het is het meest inspirerende congres geweest waar ik tot nu toe ben geweest. De organisatoren hadden hun ambities zeer hoog gesteld

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

en als een van de resultaten is dat 'echte' milieuwetenschappers 'ons' om studies vragen ben ik heel tevreden. Ik zie al uit naar het volgende pan-Europese congres dat in het najaar van 2001 in St. Andrews, Schotland, wordt georganiseerd onder auspiciën van het daar onlangs opgerichte centrum voor milieugeschiedenis.

7 Petra van Dam, Leiden
8

EDEN project gaat tweede fase in

In 1992 ging bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) te Leiden het zogeheten EDEN project van start. EDEN staat voor Ecology, Demography and Economy in Nusantara, en dat laatste is een ander woord voor Indonesië. Bedoeling van het project was om de wederzijdse beïnvloeding van mens en natuur in de Indonesische Archipel in kaart te brengen vanaf ongeveer 1600, als de historische bronnen wat ruimer gaan vloeien. Het project zou uit twee fases bestaan. De eerste fase, waarmee in 1992 begonnen werd, zou de periode van ongeveer 1600 tot ca. 1850 beslaan. De tweede fase moest de periode 1850-2000 omspannen. De eerste fase is nu bijna afgerond. Er zijn drie manuscripten geaccepteerd voor publicatie. Het KITLV zal het boek (tevens dissertatie) van

Han Knapen over Zuidoost-Borneo [nu Kalimantan] uitgeven, evenals de studie van David Henley over Noord-Celebes [nu Sulawesi]. Yale University Press publiceert het boek van Peter Boomgaard over mens in tijger in de geschiedenis van Indonesië en Maleisië. Bijna klaar zijn de manuscripten (tevens proefschrift) van Bernice de Jong Boers (over Sumbawa) en Freek Colombijn (Midden-Sumatra). Overigens waren er al in een eerder stadium voorlopige resultaten gepubliceerd, zowel in het Nederlands (themanummer Spiegel Historiae, getiteld 'Mens in natuur in Indonesië; Ecologische geschiedenis 1500-heden', nummer 10/11, jaargang 32, oktober/november 1997), als in het Engels (Peter Boomgaard, Freek Colombijn and David Henley (eds.), Paper Landscapes. Explorations in the Environmental History of Indonesia. Leiden: KITLV Press, 1997; dit zijn de uitgewerkte resultaten van een workshop).

Onlangs is er nu een begin gemaakt met de tweede fase van EDEN, die de periode 1850-2000 betreft. Voor deze fase is een andere opzet gekozen dan voor de eerste, toen de indeling grotendeels regionaal was. Nu is de aanpak meer thematisch, hoewel doorgaans ook regionaal afgebakend. Er zijn twee OIO's aangetrokken, Martine Barwegen en Susan de Roode, die zich respectievelijk zullen bezighouden met veeteelt op Java

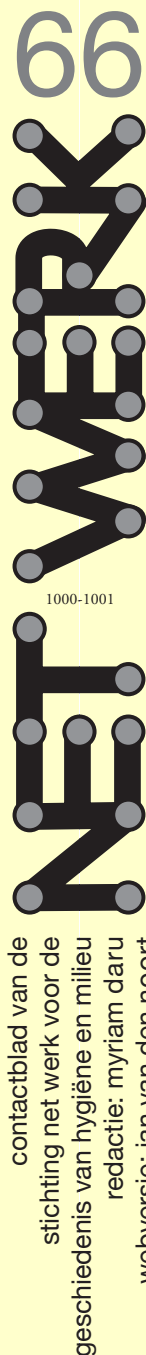
en bosexploitatie en -beheer op Sumatra. Een nieuwe Postdoc, Manon Osseweijer, zal de exploitatie van de zee in Westelijk Indonesië bestuderen. David Henley gaat aan de slag met het thema malaria, terwijl Peter Boomgaard de bossen van Java bestudeert. Ook deze fase zal uiteindelijk een 'edited volume' gebaseerd op een workshop en vijf monografieën moeten opleveren. Maar dat zal nog wel even duren.

Peter Boomgaard

port konden alleen bosproducten met een hoge waarde per gewichtseenheid, zoals kostbare harsen en bezoar-stenen, uitgevoerd worden. De California Texas Oil Company (Caltex), een gemeenschappelijke dochter van Standard Oil of California en Texaco, ontdekte in 1940 in dit gebied olievelden, die naar later bleek buitengewoon rijk waren. Voor het eerst moest een bulkgoed worden uitgevoerd en voor het eerst was er een onderneming actief met voldoende kapitaal om grootschalige infrastructurele werken uit te voeren. Om het transportprobleem van de olie op te lossen bouwde Caltex een pijplijn van het stadje Pekanbaru, een rivierhaven aan de Siak op 100 km afstand van de monding, naar Dumai, een vissersdorp op de kust. Bij Dumai werd er een diepwater terminal voor tankers aangelegd. Om deze pijplijn te bouwen en te onderhouden werd er ook een parallelle weg aangelegd. Aanvankelijk was deze weg zeer primitief: smal, de contouren van het land volgend en verhard door er olie op te spuiten die zich met de grond vermengde tot een harde, maar zeer glibberige koek. De weg was in eerste instantie voor Caltex bedoeld, maar is nadien opengesteld voor het publiek. Sinds de verbinding Pekanbaru-Dumai in 1958 tot stand kwam is de weg tot op de dag van vandaag doorlopend verbeterd: verbreed, geasfalteerd, voor-

⁸/₉ **Wegenaanleg in Riau (Sumatra, Indonesië)**

In 1998 ben ik een onderzoek naar wegenaanleg in Riau gestart, dat -in deeltijd uitgevoerd- langzaam doch gestaag vordert. De provincie Riau bestaat uit een archipel (in menige Nederlandse stad terug te vinden als Riouwstraat) en een gedeelte van de oostkust van Sumatra. Het zal hier verder gaan over het vaste land van Riau. De vlakke oostkust van Sumatra is van nature bedekt met laagland tropisch regenwoud, dat een aantal maanden van het jaar geïnundeerd en ontoegankelijk is. Eeuwenlang vormde de rivier Siak met haar zijtakken de belangrijkste verkeersader van de kuststrook, waarlangs de schaarse bevolking grotendeels geconcentreerd was. Wie zich van de rivieren af waagde moest lopen door drasland en vanwege het moeizame over-landtrans-

zien van zijwegen en van bruggen die rivierponten vervangen. Deze weg heeft het eeuwenlang vrijwel ontoegankelijke regenwoud opengegooid voor opeenvolgende golven van ondernemers, die telkens de weg effenden voor de volgende golf. Caltex werd overal gevolgd door houtkappers, die onbedoeld bouwgrond vrijmaakten voor plantages van rubber en palmolie, die op hun beurt spontane migranten aanzogen, die op eigen gelegenheid grond gingen bebouwen. Als laatste in de rij vestigden kleine fabriekjes en dienstverlenende bedrijven (garages, eethuizen, en dergelijke) zich langs de weg. Omdat Caltex nog steeds nieuwe velden in exploitatie neemt, gaat dit proces van wegenaanleg met de bijhorende kettingreactie voort. Het proces doet denken aan de frontiers die van de oost- naar de westkust van Amerika opschoof en aan de ontsluiting van het Amazone bekken, waar nieuwe wegen ook een cruciale rol spelen.

De weg Pekanbaru-Dumai heeft enorme gevolgen gehad voor het vasteland van de provincie Riau. Het gebied is opengegooid en ontgonnen. De bevolking is door de immigratie verveelvoudigd. Het bruto product van de provincie behoort tot de hoogste van Indonesië, maar ondanks de kostbare "olie onder en olie boven de grond" (aardolie en palmolie) profiteert de plaatselijke bevolking nauwelijks

van de welvaart. De oorspronkelijke vegetatie is zwaar aangetast en grotendeels vervangen door een monocultuur van rubber of palmolie of door grote grasvelden (alang-alang); veengronden zijn ingeklonken en verzuurd en weglekkende olie wordt tijdens de seizoensgebonden periode van inundatie over grote oppervlaktes verspreid.

Het lopende onderzoek bestrijkt de periode van 1958 tot heden en betreft de tegenstrijdige belangen die rond de wegenaanleg spelen met de daarbij horende nieuwe claims en nieuwe soorten van claims op het gebruik van de natuurlijke hulpbronnen. Aangenomen wordt dat een verbeterde toegang in geografische zin (het openen van wegen) invloed heeft op toegang in juridische zin (het claimen van het gebruiksrecht van een natuurlijke hulpbron) en vice versa. Het onderzoek is gebaseerd op een combinatie van antropologisch veldwerk en de studie van historische documenten.

Freek Colombijn is research fellow aan het International Institute for Asian Studies, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, 071-527 2227, colombijn@rullet.leidenuniv.nl.

Over milieu-sturing en historische processen

Na de lessen van Paaseiland de lessen van Texel en Curaçao *

Lange-termijn economische ontwikkeling en het milieu

Anton Schuurman, leerstoelgroep
Agrarische Geschiedenis

In zijn stimulerend geschiedenis van de twintigste eeuw, getiteld, *Age of extremes*. The short twentieth century schrijft Eric Hobsbawm dat het milieu-probleem het meest belangrijke probleem is dat om op-

10 lossing vraagt. Hij voegt er aan toe
11 dat het vooral een politiek en maatschappelijk probleem is¹. De volgende vraag is dan: Binnen welke perspectief moeten we dit probleem zien? Binnen welke condities? Binnen welke structurele en structurende lange termijn ontwikkelingen? Hoe is dat zo gekomen?

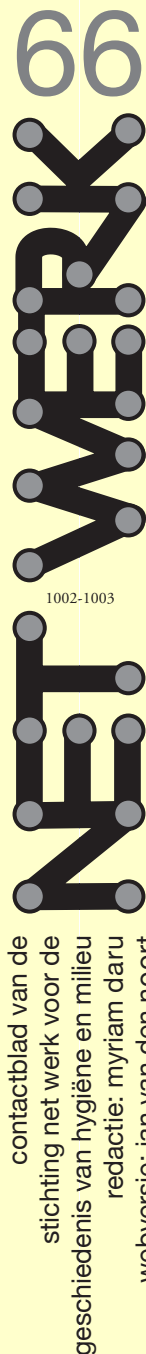
Het meest samenvattende, overzichtelijke en heldere antwoord op deze vraag is te vinden in Clive Pontings *Een groene geschiedenis van de wereld*, intussen alweer acht jaar geleden voor het eerst verschenen². Ponting brengt ons razendsnel in herinnering dat de aarde het langste gedeelte van haar bestaan tot nu toe het zonder mensen gedaan heeft.

In deze periode hebben zich allerlei natuurlijke processen afgespeeld die zich nog steeds voortzetten. Één daarvan is bijvoorbeeld het proces

van klimaatontwikkeling, dat zowel bepaald wordt door de verspreiding van de continenten over de aardbol als door een reeks astronomische cycli die de aarde en haar baan rond de zon beïnvloeden. De aarde is te beschouwen als een eco-systeem waar op een bepaald moment ook mensachtigen en mensen van deel zijn gaan uitmaken. De datering van de ontwikkeling van mensachtigen loopt uiteen. Ponting dateert het verschijnen van de mens honderdduizend jaar voor het begin van onze jaartelling.

Vervolgens gebruikt hij de rest van zijn boek om te laten zien hoe mensen in een poging om zich te voorzien van voldoende voedsel, kleding, beschutting, energie en andere materiële goederen, hebben ingegrepen en ingrijpen in natuurlijke ecosystemen. Hij volgt daarbij een gebruikelijke driedeling van jagers/verzamelaars; akkerbouwers en veetelers en de industriële samenleving. Hij benadrukt dat er geen menselijk economisch systeem heeft bestaan dat geen gevolgen heeft gehad voor de natuurlijke omgeving. Deze gevolgen waren natuurlijk wel verschillend. Bij de jagers/verzamelaars waren ze bijvoorbeeld lokaal. Thans zijn ze globaal geworden en levensbedreigend.

Hij is ook duidelijk in de belangrijkste reden voor de overgang naar steeds intensievere productiesystemen. Deze lag volgens hem niet in

een streven naar meer welvaart - de jagers/verzamelaars hadden in zijn opinie een efficiënt productiesysteem dat voldoende voedsel opleverde en een boel vrije tijd-, maar bevolkingsgroei. In de loop der tijd neemt het aantal mensen langzaam maar zeker toe en dat dwingt ze beetje bij beetje meer arbeid te besteden aan het produceren van voedsel totdat ze uiteindelijk overgegaan blijken te zijn op veeteelt en akkerbouw. Eenzelfde soort overgang is nog maar recent gebeurd. Onder druk van bevolkingsgroei vindt vanaf de achttiende eeuw de overgang van een agrarische naar een industriële maatschappij plaats. In dit proces van technologische en maatschappelijke verandering bevinden we ons nog steeds. Een belangrijk kenmerk ervan is het grootschalige gebruik van minerale energiebronnen. Deze maken het mogelijk dat voor het eerst in de geschiedenis een van de traditionele plagen van de mensheid verdwijnt: namelijk het gebrek aan voedsel. Niet dat er thans geen hongersnoden zijn, of geen armoede, maar het structureel gebrek aan voedsel zoals dat in de agrarische samenleving heeft bestaan, is verdwenen. Voor hoelang dat zo is, is een andere vraag. In grote delen van de wereld duurt deze situatie van voedselzekerheid echter al twee eeuwen. Dit had onder ander een nog sterkere bevolkingsgroei tot gevolg die

11
12

echter door de economische groei bijgebeend kon worden met als ongewenst neveneffect grote economische ongelijkheid. Bovendien bleek in de Westerse landen de snelle bevolkingsgroei een voorbijgaand verschijnsel doordat een dalend sterftecijfer op den duur gevolgd werd door een dalend geboortecijfer. De verwachting is dat dit ook op wereldschaal zal gebeuren, maar wanneer dit zal gebeuren, blijft een moeilijk te beantwoorden vragen omdat de daling van het geboortecijfer van economische, sociale, politieke en niet te vergeten culturele factoren afhankelijk is die moeilijk te beïnvloeden zijn. De periode waarin de bevolking verdubbelt, wordt nog steeds korter.

Een tweede gevolg van de industrialisatie was het proces van urbanisatie. Pas sinds de negentiende eeuw kennen grote steden geboorteoerschotten en groeien ze niet slechts door migratie. Dankzij de economische groei, de betere hygiëne en de nieuwe infrastructurele voorzieningen als leidingwater en riolering is dit geboorteoverschot mogelijk geworden. Daarbij kwamen dan nog de betere medische zorg, zoals al vroeg in de negentiende eeuw de effectieve bestrijding van waterpokken. Deze groei van grote steden is echter vooral mogelijk geworden door het feit dat we steeds beter in staat waren tegen betaalbare prijzen voedsel en brandstof naar de steden

te transporteren. Het gevolg is dat binnenkort voor het eerst in de geschiedenis er wereldwijd meer mensen in steden dan op het platteland wonen. Dit voortgaande urbanisatieproces heeft natuurlijk zijn eigen invloed op het eco-systeem.

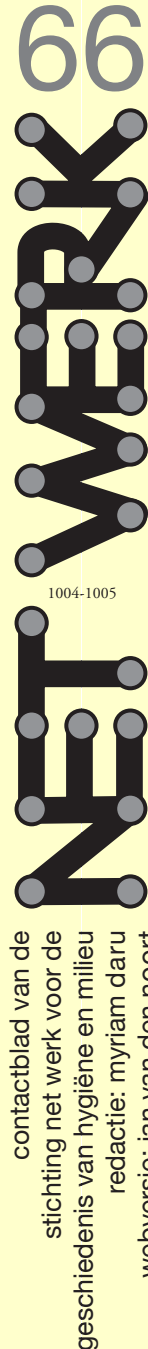
De waardering van het industrialisatieproces: een positieve of een negatieve ontwikkeling?

¹²
¹³ Aan de agrarische samenleving aan de vooravond van de overgang naar een industriële samenleving wijdde de eerste hoogleraar van onze vakgroep, Slicher van Bath, een boek dat hij in 1957 heeft gepubliceerd. De titel ervan is Samenleving onder spanning. Het gaat over de sociaal-economische geschiedenis van Overijssel³. Hieruit blijkt dat de industriële revolutie niet die verschrikking was die bijvoorbeeld Friedrich Engels, de kompaan van Marx, ervan had gemaakt in zijn Die Lage der arbeitende klasse in England, waarbij deze deed voorkomen dat de mensen vanuit een soort paradijs de verschrikkingen van de industriële periode waren ingekomen. Nee, uit zijn boek - evenals uit het boek van Ponting - wordt duidelijk dat de industriële revolutie een antwoord betekende op de helse problemen van de agrarische samenleving, een maatschappij waarbij veel mensen op de rand van ondervoeding leefden. Slichers boek is van 1957. Dit jaartal is veelbetekenend. In de jaren

vijftig was men zich nog nauwelijks bewust van milieuproblemen. (Ook al zag de Britse regering zich in 1956 gedwongen de Clear Air Act in te voeren, als reactie op de Great Smog van 1952).

Pontings beoordeling van de industriële revolutie is niet louter positief. Weliswaar ziet hij deze ook als oplossing voor de sterke bevolkingsgroei, hij is zich echter tevens sterk bewust van de aanslagen die de industriële samenleving doet op het milieu. Voor Ponting doet het er daarbij niet toe of een samenleving kapitalistisch of socialistisch is omdat in beide gevallen het materieel denken overheersend is geworden. De kwaliteit van de samenleving wordt in eerste instantie afgemeten aan de groei van het bruto nationaal produkt (BNP). Bovendien hebben de reëel bestaande socialistische staten geen betere staat van dienst ten aanzien van het milieu dan de kapitalistische landen.

Het denken in termen van groei van het BNP wordt bij Ponting de tweede bron van dynamiek naast de bevolkingsgroei. Dit denken is beperkt omdat het BNP een heleboel zaken die van belang zijn, niet insluit. De schade toegebracht aan het milieu komt er bijvoorbeeld niet in tot uitdrukking. En ook niet, een ander voorbeeld, dat de productie en distributie van voedingsproducten thans meer energie kosten dan ze mensen opleveren.

Ponting eindigt zijn boek dan ook in mineur: bevolkingsgroei, urbanisatie, een op economische groei ingesteld maatschappij leiden tot nieuwe aantastingen van het milieu, zoals we ze nooit eerder gezien hebben in de geschiedenis. Het ecosysteem zelf wordt aangetast, zoals in het broeikaseffect en het gat in de ozonlaag. Zoals Slichers' boek is geschreven in de jaren vijftig en daaraan zijn optimistische toon ontleent, zo is Pontings boek geschreven in de jaren tachtig en is hij bezorgd onder invloed van de elkaar snel opvolgende rampen en schandalen in de jaren zeventig en tachtig en onder invloed van de resultaten van metingen die voor die tijd nooit verricht waren door een gebrek aan reken capaciteit.

¹³
¹⁴

De mogelijkheden van sturing. Voorbij schaduwdenkers en lichtzoekers⁴

De belangrijkste omissie bij Ponting is dat hij geen aandacht schenkt aan de milieubeweging en het veranderende denken over milieu, dat hij niet voldoende oog heeft voor de specifieke historische situatie waarin we nu leven, en dat hij zich niet voldoende bewust lijkt van de tijdschaal waarop ontwikkelingen plaats vinden. Om met het eerste te beginnen, de milieubeweging en het veranderende milieudenken bij overheden, burgers en bedrijven zijn de grote

afwezig in Pontings boek. Weliswaar komt hij er niet omheen om aan te geven dat de afgelopen jaren onder druk van de publieke opinie maatregelen genomen zijn - zoals het verbod op de CFK's, de invoering van katalysatoren, die houtsnijden, maar dat verandert volgens hem niets aan de primaire dynamiek die veroorzaakt wordt door de bevolkingsgroei en het economische groeidenken. De milieubeweging (in zijn brede definitie) is relatief jong. Weliswaar zijn er oudere organisaties als Heemschut en Natuurmonumenten van het begin van deze eeuw, maar die waren toch vooral gericht op natuurbehoud en natuurbescherming en niet op milieu-uitputting en milieuvervuiling in zijn brede betekenis. Zoals we in het overzichtelijke boekje van Jacqueline Cramer, De groene golf kunnen lezen, is de Nederlandse milieubeweging pas in de jaren zestig van de grond gekomen en is sindsdien zowel gegroeid als van karakter veranderd⁵. Vanaf de jaren tachtig hebben de algemene organisaties als Natuurmonumenten, Wereld Natuur Fonds en Greenpeace een geweldige groei doorgemaakt. Het zijn verreweg de sterkste groeiers van de maatschappelijke organisaties in de periode 1980-1996. Terwijl bijvoorbeeld de consumentenorganisaties in deze periode met de helft groeiden, het aantal leden van politieke partijen met de

helft afnam, het aantal leden van kerkgenootschap ook nog met tien procent daalde, vervijfvoudigde het aantal leden van natuur en milieu organisaties⁶. In diezelfde periode heeft Nederland ook een ministerie van Milieu gekregen en zijn we intussen toe aan het derde Nationaal Milieubeleidsplan.

Een positief voorbeeld.

De hygiënisten

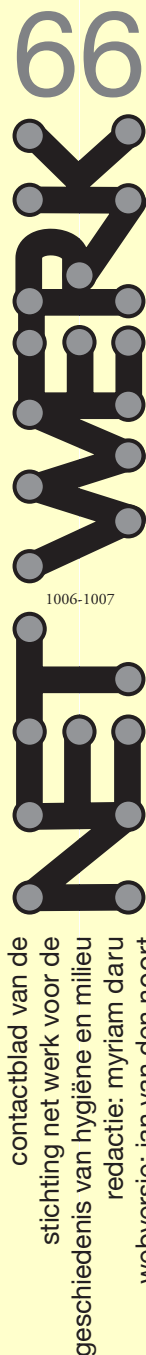
Dit alles betekent een geweldig bewustwordingsproces. Ik vergelijk het altijd het liefst met het medisch bewustwordingsproces van de vorige eeuw, zoals dat door Eddy Houwaart in zijn boek *De hygiënisten* beschreven is⁷. Daarin vertelt hij de geschiedenis van een groep artsen, als Levy Ali Cohen, Allebé, Samuel Coronel, Johannes van Hengel, hygiënisten genaamd. Deze medici hebben het denken en spreken over gezondheid veranderd doordat ze op een heel andere manier dan tot dan toe gebruikelijk gegevens verzamelden en presenteerden.

De geschiedenis van de hygiënisten kan in drie perioden worden verdeeld. De eerste begint in 1840 en eindigt omstreeks 1850. In dat tijdvak voltrokken zich ingrijpende veranderingen in de medische beroepsgroep. Ontevredenheid over de ondoelmatige organisatie van de gezondheidszorg, het lage peil van de geneeskunde en het geringe

maatschappelijke aanzien van de geneeskundige stand, bracht in de plaatselijke medische gezelschappen een discussie op gang over de medische wetgeving. Deze discussie heeft geleid tot een politiek bewustwording van de geneeskundigen. Een deel van de medici wierp zich op als de voornaamste woordvoerders in een openbaar en nationaal gezondheidsdebat. Tegelijkertijd zochten de plaatselijke medische gezelschappen toenadering tot elkaar. Dit resulteerde in 1849 in de oprichting van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst. (NMG)⁸.

De tweede periode begint in 1850 en eindigt in 1865. In deze periode heeft zich in de NMG een netwerk van hygiënisten gevormd. Deze hebben zich toegelegd op de verbetering van de openbare hygiëne. Tegelijkertijd hebben zij de bestaande leer van de volksziekten veranderd door gebruik te maken van de statistische methode van onderzoek en door de systematisering van het topografisch onderzoek. Zij traden toe tot plaatselijke gezondheidscommissies en liberale kiesverenigingen⁹.

De derde periode begint in 1865 met de invoering van de wet op het geneeskundig staatstoezicht. Deze wet bleef te samen met drie andere wetten die de toetreding tot de medische beroepsgroep en de uitoefening van de geneeskunde

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

regelden, tot 1901 de basis vormen van het gezondheidsbeleid van de overheid. De periode eindigt omstreeks 1890, wanneer het debat over de volksgezondheid in een nieuwe fase belandt. De meeste hygiënisten van het eerst uur zijn dan overleden¹⁰.

De hygiënisten hebben het gezondheidsdebat, dat in de eerste helft van de negentiende eeuw vorm had gekregen, aan fundamentele kritiek onderworpen. Bestaande discussies richtte zich naar hun mening op de verkeerde politieke en wetenschappelijke doelstellingen en waren gebaseerd op onjuiste redeneringen. Daardoor was het niet mogelijk om doeltreffende oplossingen te geven voor de gezondheidsproblemen, waarmee de samenleving te kampen had. Hun alternatief was een geheel nieuw debat en een geheel nieuwe praktijk met betrekking tot de gezondheid van burgers. In dit nieuwe debat stond het begrip volksgezondheid centraal.

Als doelstellingen en praktijken veranderen, dienen er ook nieuwe normen en waarden te worden ontwikkeld. Gebeurt dat laatste niet, dan worden de doelstellingen al snel zinloos en kan een nieuwe praktijk zich niet handhaven tegenover de druk van bestaande praktijken. De hygiënisten hebben zich zeer beijverd om nieuwe beoordelingscriteria te ontwerpen voor

de gezondheid van de burgers. Hun belangrijkste instrument daarbij was de statistiek¹¹.

De tabellen van sterftepercentages die zij maakten waren niet zomaar een beschrijving van de werkelijkheid, ze schiepen op een specifieke manier orde in de werkelijkheid. Om te beginnen stelde de statistiek alle burgers aan elkaar gelijk. In de tweede plaats beschouwde de hygiënisten een sterftecijfer als de uitdrukking van lokale, pathogene milieu- en levensomstandigheden. Een vergelijking met sterftecijfers van andere plaatsen maakte duidelijk in welke mate de omstandigheden gezond of ongezond waren. De hygiënisten schiepen met de statistiek nog een derde, een politieke orde. Was een plaats ongezond, dan waren er in de voorgaande jaren onvoldoende maatregelen genomen om de kwaliteit van het drinkwater en de hygiëne van bodem en lucht te garanderen. Door de statistiek in de leer der volksziekten toe te passen, brachten de hygiënisten tussen ziekte, ziekteoorzaak, individu, politiek en maatschappij een verband aan dat voorheen niet had bestaan. Ziekten werden de uitdrukking van een verkeerde organisatie van het leefmilieu, een gevolg van onvoldoende beschaving en een verkeerd politiek beleid. Ziekten werden daarmee tekens van een falend politiek leiderschap¹².

De maakbaarheid van de samenleving en het globaliserings- en kennis-tijdperk

De twintigste eeuw is niet de negentiende eeuw en de medische problemen van toen zijn niet de milieuproblemen van nu, maar wat beiden gemeen hebben is dat er groepen mensen zijn die proberen de termen van het debat te veranderen, gegevens te verzamelen en de geherformuleerde problemen op de agenda te krijgen en aan te pakken. Van deze pogingen tot nieuwe begrippen, nieuw data verzamelingen, zoeken naar nieuwe oplossingen is natuurlijk het programma van de Wageningse milieusociologen met hun ecologische modernisering een mooi voorbeeld; als ook de Milieubeleidsplannen. Datzelfde geldt voor deze studiemiddag van het sociaal-wetenschappelijk Wageningse milieuonderzoek. Wat het verhaal van de hygiënisten laat zien is dat het een kwestie van lange adem is, zowel omdat het politieke terrein eerst overtuigd moet worden (op verschillende niveaus), als dat wanneer men eenmaal bezig is de maatregelen niet direct succes hebben. Dit is wat ik bedoel met dat Ponting het tempo van verandering onderschat. Deze sociale en mentaliteitsverandering vragen tijd. Wat bovendien volstrekt uniek is aan deze tijd is dat de samenstelling van de bevolking in de Westerse Wereld de afgelopen eeuw geweldig

is verandert. Pas sinds ongeveer een eeuw, hier wat eerder, daar wat later, bestaat er een algemene schoolplicht. Het aantal mensen dat naar middelbaar en hoger onderwijs gaat is sindsdien alleen maar toegenomen. Dat betekent dat deze mensen op een totaal andere manier in de wereld staan en aangesproken kunnen worden dan de generaties voor hen. Tegelijkertijd is de rol van de wetenschap, zowel de sociale als de natuurwetenschappen, veel prominenter geworden in de samenleving. Dit zorgt ervoor dat we thans veel beter over de samenleving geïnformeerd zijn dan ooit.

Het proces van globalisering, of in termen van de historicus/socioloog Norbert Elias de langere en alsmear uitdijende interdependentieketen, heeft de leesbaarheid van de samenleving echter moeilijker gemaakt. Handelingen van mensen zijn wereldwijd met elkaar verbonden. Dat betekent dat oorzaak en gevolg ruimtelijk ver uit elkaar kunnen liggen en mensen of niet direct begrijpen wat er aan de hand is, of lokaal geen invloed hebben op wat er gebeurt: bijvoorbeeld als het gaat om de vraag naar grondstoffen voor Westerse industrieën. Toch heeft er vóór ons geen samenleving bestaan die zo goed over zichzelf geïnformeerd is. Autoritaire heersers uit het verleden, waren machteloos vergeleken met de macht van onze staten. Voor achttienhonderd wer-

66 NETWERK 1008-1009 NET

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

den er op centraal niveau nauwelijks gegevens verzameld. De eerste Nederlandse volkstelling dateert van 1795. Daarvoor beschikken we slecht over gewestelijke tellingen (voor Holland uit 1622 en 1514 en tussen 1622 en 1795 is er helemaal niets). Dit betreft puur de bevolkingsomvang. Laat staan dat men op centraal niveau andere gegevens had.

Dit brengt me op het punt van de maakbaarheid van de samenleving. Er is pas een boeiend boek verschenen van de historisch antropoloog James Scott, getiteld *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed*¹³. In dit boek bespreekt hij op kritische wijze hoe in de twintigste eeuw geprobeerd is van boven af vanuit het staatsapparaat ingrijpende veranderingen te bewerkstelligen, wat hij high-modernist plans noemt en waarbij hij bijvoorbeeld denkt aan de bouw van Brasilia in Brazilië, aan de Ujamaa dorpen in Tanzania, aan de collectivisatie van de landbouw in Sovjet Rusland en aan de Tennessee Valley Authority in de Verenigde Staten die nu met de dam in de Yangtse rivier zijn jongste grootschalige navolger heeft. Deze plannen zijn het resultaat van een high modernist ideologie die hij als volgt definieert: 'It is best conceived as a strong version of the self-confidence about scientific and technical

progress, the expansion of production, the growing satisfaction of human needs, the mastery of nature (including human nature), and, above all, the rational design of social order commensurate with the scientific understanding of natural laws. It originated of course in the West as a by-product of unprecedented progress in science and industry.'¹⁴

Hij noemt deze grootse plannen *fiasco's* en wijt de mislukking aan het feit dat ze niet voldoende rekening hielden met de praktische kennis van mensen. Om het belang van praktische kennis ten opzichte van instructies van bovenaf duidelijk te maken, verwijst hij naar stiptheidsacties van vakbonden. Mensen doen dan precies wat ze moeten doen, en de zaken werken niet meer. Hij formuleert daarom als regel dat kleine stappen moeten worden genomen, dat men moet proberen om stappen omkeerbaar te maken, dat men moet proberen rekening te houden met het onvoorziene, en dat men rekening moet houden met menseelijke inventiviteit.

Op een moment dat we over 'dilemma's van sturing' en niet langer over 'maakbaarheid' spreken dan zijn we ons deze harde lessen van de twintigste eeuw wel bewust, hoewel ze voor tijdgenoten moeilijk te beoordelen blijven. Is de voorgenomen bouw van een Nieuw-Schiphol in zee een laat

voorbeeld van een high modernist fiasco of is het verzet ertegen een voorbeeld van een bevolking die zijn eigen economische ondergang veroorzaakt?

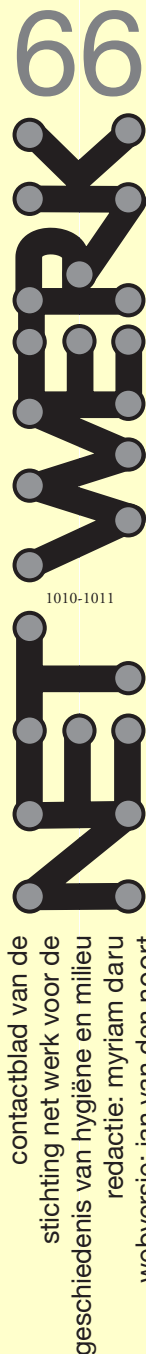
Ik zei zojuist dat onze kennis van de hedendaagse samenleving nog nooit zo groot is geweest als thans. Toch staat onze sociaal-wetenschappelijke kennis in samenhangen, mechanismen van verandering en ontwikkelingen nog maar aan het begin en dat is kennis die we hard nodig zullen hebben als we over sturing gaan spreken. Wat is de context van de sturing? Wat zijn de gedragsalternatieven? Welke andere informatie krijgen mensen behalve de bedoelde sturingsinformatie?

18 Ook ons inzicht in collectief han-
19 delen is nog maar beperkt. Aan de fantastische achttiende eeuwse ideeën dat mensen goed doen voor het geheel door goed voor zichzelf te zorgen, hebben we slechts de tragedy of the commons, de theory of collective action (met zijn nadruk op freeriders) en allerlei speltheorie gedragingen weten toe te voegen. Bovendien geldt voor al deze theorieën dat ze naar tijd en ruimte anders uitwerken. Globaal geformuleerd zijn het vaak niet meer dan parabels, zoals de parabel van de tragedy of the commons laat zien. Deze houdt onvoldoende rekening met wat er echt gebeurde met de gemeene

gronden, en bij zijn pleidooi voor een ingrijpen van de overheid houdt hij onvoldoende rekening met het feit dat de overheid ook geen monoliet is, ook belangen heeft en ook niet over absolute kennis beschikt zodat hij automatisch het goede doet.

Hoe ook is de relatie van milieubehoud en -beheer en economische groei? Er is het dictum van Pen die zegt dat hij geen economische groei kent zonder meer energieverbruik, grondstoffengebruik en meer vervuiling; maar er is ook de ervaring van de socialistische landen die met een volstrekt verouderd productieapparaat een immense milieuvervuiling genereerden. Is een neergaande economische lange termijn beweging juist goed voor het milieu, zoals die tussen 1973 en 1992 toen het energieverbruik leek te stagneren, of geeft een opgaande economische golfbeweging mogelijkheden om beter rekening te houden met het milieu? Dit zijn maatschappelijke vragen waarop nog geen algemeen aanvaarde antwoorden zijn.

Tevens is onze kennis van lange termijn natuurlijke processen eveneens nog maar in het begin stadium. Op die manier zijn we nog niet goed in staat het cumulatief effect van menselijk handelen op het eco-systeem adequaat te wegen, zoals de discussie over het broeikast effect heeft laten zien.

Tot slot: de lessen van Texel en Curaçao

Ik had mijn verhaal na de lessen van Paaseiland de lessen van Texel genoemd. Dat komt omdat Ponting Paaseiland gebruikt, en ik Rob van Ginkel aan het lezen was toen ik voor deze middag gevraagd werd¹⁵. Hij heeft de geschiedenis van de Texelse visserij bestudeert om de parabel van de tragedy of the commons weer vlees en bloed te geven en komt daarbij uit op zoiets als Scott: mensen zijn niet heilig, maar doen ook niet bewust dom. Hij pleit bovendien voor gedifferentieerde en historische kennis, iets dat volgens mij voor sturing onmisbaar is omdat het in feite van maatwerk uitgaat en niet langer van een ongedifferentieerde massa. Wetenschappers en beleidsmakers hebben eindelijk ontdekt wat Unilever al lang wist: voor Noordnederlanders moet je andere yoghurt maken als voor Zuidnederlanders en voor Zuid Fransen andere dan voor Noordfransen en Belgen. Ik zou er echter nog een parabel aan toe willen voegen. De parabel van Curaçao. Omdat die nog een ander aspect laat zien dat ik nog niet genoemd heb, namelijk het belang van een gemeenschappelijk doel. Gevraagd naar de mogelijkheden van maakbaarheid antwoordde de vorige directeur van het Sociaal-Cultureel Planbureau (SCP), Adriaan van der Staay, bij zijn vertrek dat men de mogelijkheden daartoe

niet moet onderschatten. Hij vertelt vervolgens van recente maatschappelijke problemen in Willemstad op Curaçao, waar een toename aan criminaliteit, prostitutie en drugshandel hele buurten deden verloederen. Hij vervolgt: 'Men had daar eigenlijk had gevoel dat de ontwikkelingen onafwendbaar waren, maar toch hebben we een paar dingen in gang gezet. We hebben beide regeringen een protocol laten tekenen met als doel Willemstad op de wereld erfgoedlijst te krijgen. Daarmee was er iets concreets om naar toe te werken. Voor de Antillen werd er vervolgens een monumentenwet opgesteld en kwamen er enkele organisaties voor monumentenzorg. In Nederland werd gelobbyd om deel te nemen aan de werelderfgoedconventie. Vervolgens werden er jaarlijks ettelijke miljoenen in het opknappen van Willemstad gestopt. In tien jaar werd een maatschappelijke ontwikkeling die door vrijwel iedereen als onvermijdelijk werd gezien gekeerd. Waarom? Omdat een beperkt aantal mensen zich daarvoor heeft willen inspannen, omdat de overheid dat krachtig heeft ondersteund en omdat er aan beide zijden een mobilisatie is geweest om door allerlei bureaucratische belemmeringen heen te breken. Het is voor een belangrijk deel de menselijke inzet die de maakbaarheidgedachte laat slagen of mislukken.¹⁶

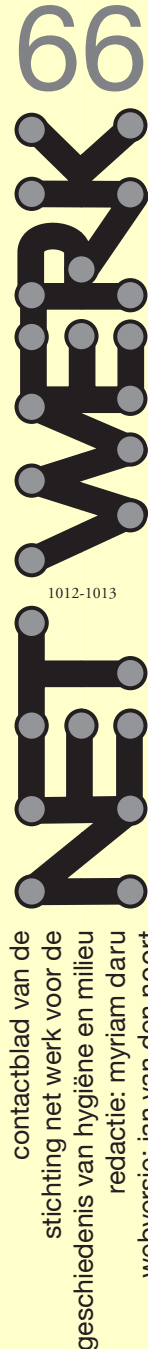
Ik kan niet beoordelen in hoeverre hij overdrijft, maar de moraal van het verhaal spreekt me wel aan. Bovendien wil ik niet graag dat bij u, op basis van het verhaal van Ponting blijft hangen dat historici pessimisten zijn, zoals ik ook al met het navertellen van het verhaal van de hygiënisten heb willen bereiken. Een belangrijk Amerikaans historicus beëindigt, een zojuist verschenen boek aldus: In this world the optimists have it, not because they are always right. but because they are positive. Even when wrong, they are positive, and that is the way of achievement, correction, improvement, and success. Educated, eyes-open optimism

20 pays; pessimism can only offer the
21 empty consolation of being right. The one lesson that emerges is the need to keep trying. No miracles. No perfection. No millennium. No apocalypse. We must cultivate a sceptical faith, avoid dogma, listen and watch well, try to clarify and define ends, the better to choose means.¹⁷

Zo is het.
* Lezing gehouden op de studiemiddag 'Dilemma's rond sturing. Sociaal-wetenschappelijk milieuonderzoek aan de LUW' in de Hofstee-zaal van de Leeuwenborch, Wageningen.

- 1 Eric Hobsbawm, *Age of extremes. The shrot twentieth century, 1914-1991* (London 1994) 570.
- 2 Clive Ponting, *Een groene geschiedenis van de wereld* (Amsterdam 1992).

- 3 B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957).
- 4 Deze termen zijn van Louise Fresco, *NRC-Handelsblad*, 20 november 1998, 23.
- 5 J. Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989).
- 6 *25 Jaar sociale verandering. Sociaal en cultureel rapport 1998* (Rijswijk 1998)
- 7 E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland, 1840-1890* (Groningen 1991). Deze paragraaf is geheel op dit boek gebaseerd en passages zijn er letterlijk uit overgenomen.
- 8 *Ibidem*, 297.
- 9 *Ibidem*, 297-298.
- 10 *Ibidem*, 298.
- 11 *Ibidem*, 299.
- 12 *Ibidem*, 302-303.
- 13 James C. Scott, *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven 1998)
- 14 *Ibidem*, 4.
- 15 Rob van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis. Een ethnohistorie van Texels vissersvolk, 1813-1932* (Amsterdam 1993).
- 16 *NRC Handelsblad*, 14 februari 1998, 39.
- 17 David S. Landes, *The wealth and poverty of nations. Why some are so rich and some so poor* (New York 1998) 524.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Een quaestie van geloof

In het *Rotterdams Jaarboekje 1999* verschenen twee artikelen van mijn hand. Zij vormen de neerslag van het onderzoek dat ik deed ten behoeve van mijn dissertatie *Pion of pionier, Rotterdam - Gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw* (Rotterdam 1990). De dimensies van Pion of pionier waren zeer bescheiden. Het boekje was piepklein, maar het onderwerp was veelomvattend en ik produceerde veel meer materiaal dan ik in Pion of pionier kwijt kon. Ik kon me nauwelijks enige bespiegeling veroorloven, laat staan uitwijdingen.

Ik troostte me met de gedachte dat ik veel informatie later nog wel eens ergens kwijt zou kunnen. Het onderzoek naar het gas- en elektriciteitsbedrijf vormde de basis voor mijn *Licht op het GEB, Geschiedenis van het Gemeente-Energiebedrijf Rotterdam* (1993). Ik prees mij gelukkig dat de redactie van het *Rotterdams Jaarboekje* onlangs bereid bleek om twee flinke artikelen over de negentiende-eeuwse drinkwatervoorziening en over het ontstaan van de gemeentereiniging op te nemen. Onder de titel 'Een quaestie van geloof' kon ik uitgebreider dan in Pion of pionier, stilstaan bij de intieme relatie tussen stadsuitbreiding aan de ene zijde en waterhuishouding, riolering en gemeentereiniging aan de andere zijde. Alvorens een nieuwe

wijk kon worden aangelegd moesten eerst enkele knopen met betrekking tot de waterhuishouding worden doorgehakt. In het waterrijke Holland ging het eigenlijk meestal om de afvoer van overtollig water. Maar als daar in de stad van alles en nog wat in werd gegooid was het helemaal niet zo eenvoudig om het water en de toevoegingen snel en veilig de nieuwbouwwijk uit te werken. In de loop van de vorige eeuw voltrok zich geleidelijk een scheiding tussen de aanvoer van water enerzijds en de afvoer van afvalwater en afval anderzijds. Het afvalwater werd in toenemende mate met behulp van riolen verwijderd en vers water kwam voortaan door buizen in de huizen. Grachten en sloten werden van lieverlede grotendeels gedempt en de inzameling van afval werd uitgebreid en beter georganiseerd. Twee Rotterdamse gemeentebedrijven zagen bij die gelegenheid het licht, de Drinkwaterleiding en de Gemeentereiniging. De gemeente Rotterdam zocht op de tast naar bruikbare oplossingen. De besluitvorming bleek in hoge mate 'Een quaestie van geloof'.
Jan van den Noort
Jan van den Noort, 'Een quaestie van geloof; Waterproject en waterleiding' *Rotterdams Jaarboekje 1999* 10de reeks 7(1999), 215-254. En: 'Een quaestie van geloof; Gemeentereiniging en riolering' *Ibidem* 255-283.

Elektronische herdruk van De kwestie der faecaliën

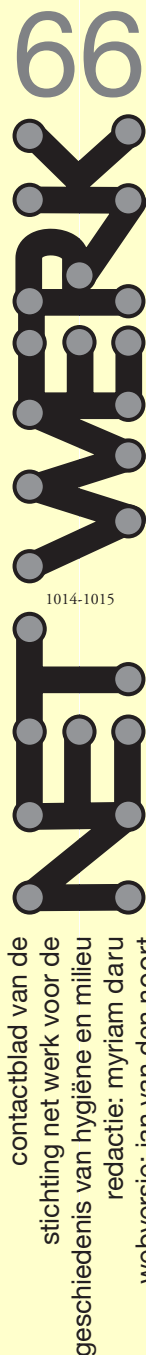
De aankondiging van Jan van den Noort over zijn bijdragen in het Rotterdams Jaarboekje bracht mij op het idee om een elektronische herdruk van mijn afstudeerscriptie aan de lezers van Net Werk aan te bieden.

In juni 1985 studeerde ik als maatschappijhistorica af op het thema “De Kwestie der Faecaliën”, over de afvoer van menselijke uitwerpselen uit Nederlandse steden in de negentiende eeuw. Voor zover ik weet, was over dit thema tot dan toe niet gepubliceerd vanuit een milieuhistorisch en hygiënehistorisch perspectief (wel als lokale geschiedenis). De lijvige scriptie is getypt. Met OCR (optical character recognition) heb ik de tekst overgenomen in elektronische vorm. Het is ondanks de elektronica nog een moeizaam karwei en niet alle leesfouten zijn uit de tekst weggezuiverd, maar wie belangstelling heeft, kan deze op een floppy ontvangen. Als vergoeding vraag ik relevante informatie voor Net Werk (een kleine donatie aan de stichting is natuurlijk ook nooit weg).

Stuur een mailtje of een kaart naar Myriam Daru
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven
of mail naar mdaru@iae.nl

Gezondheid, hygiëne en milieu: bijeenkomsten in Duitsland

De Rheinische Kreis der Medizin-historiker heeft informele en formele vergaderingen. In mei 2000 is een informele bijeenkomst gepland in Nijmegen. Hoofdthema is de koloniale geneeskunde, waar zoals bekend milieu en hygiëne uitermate belangrijk zijn. Het gezelschap streeft Europese samenwerking na en de contacten met Nederland, België en Luxemburg zijn veelvuldig. Op 22.-25. September 2000 is in Düsseldorf de jaarlijkse vergadering van de Deutschen Gesellschaft fuer Geschichte der Medizin, Naturwissenschaft und Technik statt, met als hoofdthema de raakvlakken van de geschiedenis van geneeskunde, van natuurwetenschappen en techniek.

A walk through the Forest

This is the summary of a paper presented at a research seminar of the Department of History of the University of Stirling on 24 February 1999. The title of the seminar was “Environmental History: Interdisciplinary and Where this Leaves History”. The author is working on a dissertation on the environmental impact of the past policies of the UK Forestry Commission in Scotland. You can find a full version of the paper on the Internet at forth.stir.ac.uk/~kjwo1/seminar.html.

Among many people the image of modern forestry is not a very positive one. Many walkers in the hills of Scotland and England are confronted with ‘dark regimented plantations’. These are the physical results of a forest policy characterised by expansion of the forests. It is suggested that this resulted in a single-minded policy dominated by the silvicultural system of high forest plantations, managed by a clear felling system. This silvicultural system remained the dominating forestry philosophy in Britain until the 1980s. But there are indications that forestry was not that single-minded and foresters more environmentally sensitive than often suggested. To be able to recognise environmental sensitive ideas in the

past we must understand the intellectual framework in which foresters thought and the sources that influenced it.

The first dominant source that influenced forestry in Great Britain can be found in the colonial context. Botanists and other scientists in the colonial service noticed the impact of Imperialism on the landscapes of many colonies. This resulted in the feeling that something had to be done to preserve the forests and in 1864 the Indian Forestry Service was established. Because of the absence of a scientific forestry tradition in Britain, foresters from France and Germany were employed in the colonial forestry services and students were sent to the Continent. In the colonial context the two continental traditions merged to form a colonial forestry tradition of environmentally sensitive forestry. This forestry tradition was introduced in Britain by botanists and foresters returning from their service in the colonies. They propagated the establishment of forestry schools and a state forestry organisation to manage the forests. When the Forestry Commission was established in 1919 it adopted the forestry method of high forestry managed by a clear felling system that had first developed in Germany. At the present day this is regarded as an environmental unfriendly practice. Many authors suggest that

the German practice had a lot in common with the French tradition. During the inter-war period and the 1950s ideas of environmentally sensitive forestry were common. The best known representative of this forestry ethic was Professor Mark Anderson. He saw the forests as 'living communities'. Anderson's ideas were not unique but he is hardly recognised as a man of his times due to the rational system of forestry economics that was introduced in the 1960s. This development had a profound environmental impact on the landscape and worked like a distorting lens obscuring the roots of environmentally sensitive forestry. However, the tradition of environmentally sensitive forestry survived throughout the 1960s and 1970s due to the deep-rooted environmental tradition shared by many foresters. The recent reawakening of environmentally sensitive forestry can be firmly attributed to its 19th century roots. We can now recognise the present interest in the native and natural forests of Britain as a long-standing tradition.

Jan-Willem Oosthoek

Techniek- en milieugeschiedenis op congressen

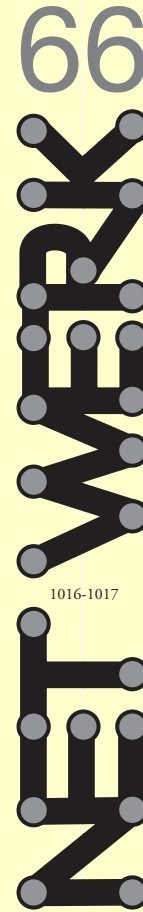
Nieuw initiatieven

SHOT interest group: nature & technology

We are interested in organizing a special interest group within the Society for the History of Technology for scholars working on topics related to "nature and technology," broadly construed. We hope to have the first meeting at the 2000 SHOT conference in Munich next August and perhaps start an online community as well.

- Jim Williams
Department of History
De Anza College
jcw1@gateway.net
- Sara Pritchard
Department of History
Stanford University
spritch@leland.stanford.edu

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1016-1017

Technology and the Environment - 27th Symposium of ICOHTEC

Location: Czech Republic

Major theme session of the 27th Symposium of the International Committee for the History of Technology (ICOHTEC) to be held in Prague, The Czech Republic, August 22-26, 2000.

The conference theme is '*Technological Landscapes: Energy, Transport, and Environment.*' The session will explore the interplay of technology and the environment in terms of "Energy, Transport, and Environment." The session may extend over two days, depending on how many contributions are accepted.

The 27th Symposium of ICOHTEC is being co-hosted by the Czech Technical University and the National Technical Museum of Prague. For more information on ICOHTEC and the 27th Symposium, please visit the ICOHTEC Web site.

Contact information:

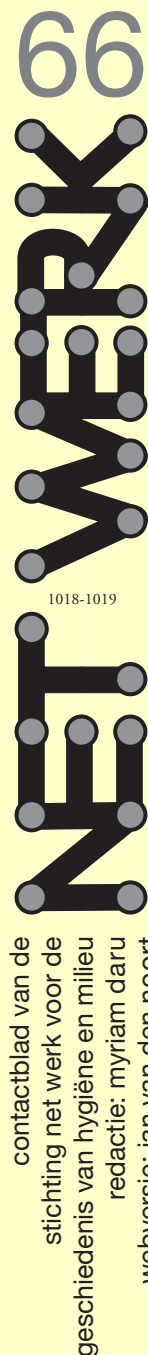
James Williams, History
Department, De Anza College
21250 Stevens Creek Boulevard
Cupertino CA 95014
Phone: 650-960-8193
FAX: 650-960-8195
Email: jcw1@gateway.net
Website <http://www.h-net.msu.edu/show.cgi?ID=124853>

Een nieuwe database voor milieuhistorisch onderzoek 'Documenting Environmental Change'

The project 'Documenting Environmental Change' arose out of a colloquium held at Clare Hall College, Cambridge, under the auspices of the Centre for History and Economics, King's College, on 15 September 1999. The meeting brought together a broad spectrum of people working in the fields of geography, history, archaeology, historical climatology, literature, anthropology and political science, to exchange information about their work and examine the possibilities of future interdisciplinary co-operation in the study of historical environmental change. 'Environmental History', or the study of environmental change in past time, has since its inception incorporated methods from a variety of disciplines; History and geography are perhaps the most prominent of these, but they must be ranged alongside ecology (especially landscape ecology), botany, climatology, anthropology, archaeology, and the history and philosophy of science. Those disciplines concentrating on 'natural resource data' such as pollen records, sedimentation history or dendrochronologies have been able to provide remarkably accurate

data series charting the changes in such variables over time. Nevertheless, it is often difficult to fit such series into explanations that are able to determine either the impact of humans on their surroundings, or why societies managed or mis-managed their environments in a particular manner. Those whose work falls under the rubric of the 'social sciences', in turn, have tended to approach their subject from the perspective of policies and arguments that lent credence to the specific environmental concerns of interest groups in the period under study. It has proven difficult to integrate their narratives with data provided by the 'natural sciences' to assess the plausibility and validity of such concerns. The participants at the colloquium were agreed that whilst it is difficult to provide general guidelines for how 'interdisciplinary work' could proceed, the ideal was certainly not to simply arrange the results of different studies alongside each other. Stress was laid on the necessity to develop a 'communication language' that allows the flow of ideas and exchange of results, sensitive to the problem of generating ambiguities due to lack of familiarity with each others' methods or terminology; equally, that collaborative work should be an ongoing project, a form of active fieldwork whether inside or outside of the academy. As a result of this

day, the Centre for History and Economics (with the financial support of the John D. and Catherine T. MacArthur Foundation, and the Rockefeller Foundation) has set up an ongoing project which hopes to encourage future links and projects between scholars studying environmental change, focused on the 'historical period' (i.e. since the appearance of written documentary data), with a special emphasis on the integration of different types of datasets and encouraging cross-disciplinary understanding. The initial stage of this project is to set up a website, 'Documenting Environmental Change', which aims to act as a resource facilitating the exchange of information on these themes internationally, in collaboration with the CIES website focusing upon research within the University of Cambridge. The website will provide news, listings, links and a register of individuals and projects active in these areas. The intention is very much that this resource will be an active user-orientated tool, and not simply a repository of information compiled by its managers. To this end, we invite comments on how such a resource might best be adapted to your needs, and any information that readers think could be of use and wish to disseminate; simply an invitation to set up a link to your website or establish your details on the research register is

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

extremely helpful. Equally, it is an opportunity for scholars to advertise their research interests and publications. The preliminary website is now established at www.envdoc.org, or contact Paul Warde at the Centre for History and Economics, King's College, Cambridge University, Tel. +44 1223 331197, e-mail psw1000@hermes.cam.ac.uk for further details. The colloquium report is available on the website.

Dr. Paul Warde Research Fellow, Fitzwilliam College Research Associate, Centre for History and Economics, King's College University of Cambridge +44 1223 477387 / 331197

psw1000@hermes.cam.ac.uk
27
28

Signalementen

Titels tussen [ ] zij in het Engels vertaald.

Abwassertechnische Vereinigung (ed.) **Geschichte der Abwasserentsorgung. 50 Jahre ATV**, (Hennef: GFA Verlag, 1999), ISBN 3-933707-08-0.

Arora, S., **Health and long term economic growth. A multi-country study**, PhD The Ohio State University 275 blz.

Ashton, J., '1997 Chadwick Lecture. Is a healthy north west region achievable in the 21st century.', **J Epidemiol Community Health**, jrg. 53 (1999) Juni; 6, pp. 370-82.

Bergdolt, K., 'History of medicine and concepts of health [editorial]', **Croat Med J.**, jrg. 40 (1999, Juni) 2, pp. 119-22.

Biadala, E., '[Sanitary and hygienic status of Gdansk in the first half of XIX century - means and forces of public health service]', **Arch Hist Filoz Med.**, jrg. 61 (1998) 2-3, pp. 169-82.

Bonte, F. en N. Fiot, '[Two epidemic diseases in Blois region in the 19th century]', **Rev. Hist. Pharm.** (Paris)., jrg. 47 (1999) 322, pp. 193-198.

Boomgaard, P., 'Oriental nature, its friends and its enemies: conservation of nature in late-colonial Indonesia, 1889-1949', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, oktober) 3, pp. 257-292.

Borscheid, P., **Der Einzug der Wissenschaften ins Private. Analyse und Texte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts**, (Campus Verlag, 1997), ISBN 3593357240, 363 blz. DM 68.-.

Brody, H., P. Vinten-Johansen, N. Paneth en Rip M.R., 'John Snow revisited: getting a handle on the Broad Street pump', **Pharos**, jrg. 62 (1999) Winter ;1, pp. 2-8.

Brüggemeier, F., **Tschernobyl, 26. April 1986**, (München: DTV Taschenbuch, 1998) Reihe 20 Tage im 20. Jahrhundert, ISBN 3423306173, 320 blz. DM 19,90.

Burgi, M., 'How terms shape forests: 'Niederwald', 'Mittelwald' and 'Hochwald', and their interaction with forest development in the canton of Zürich, Switzerland', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, oktober) 3, pp. 325-344.

Buttimer, A. en L. Wallin (eds.) **Nature and identity in cross-cultural perspective**, (Dordrecht: Kluwer, 1999) The geojournal Library, nr. 48, ISBN 0-7923-5651-9 (geb.) ISSN 0924-5499, xvii, 355 blz. Net Werk 66.

Carlen-Nilsson, C., '[When radioactive water was a gleam of hope for the sick]', **Lakartidningen**, jrg. 96 (1999) Oct 27, 43, pp. 4703.

Christianson, G. E., **Greenhouse: the 200-year story of Global Warming**, (Walker and Company, 1999), ISBN 0802713467, 88 blz. Hardcover \$24.00.

Cook, G. C., 'Joseph William Bazalgette (1819-1891): a major figure in the health improvements of Victorian London', **J Med Biogr.**, jrg. 7 (1999) 1, pp. 17-24.

Cosmacini, G., '[Hygiene and public health in Italy. From an imposed solution to informed consent]', **Ann Ig.**, jrg. 10 (1998) Sep-Dec; (5-6), pp. 293-6.

Dietz, U. A., E. S. Debus, Hirt A.L., N. G. Czezko, O. Malafaia, D. Geiger en A. Thiede, '[From Murphy's button to the Valtrac Ring. 100 years in search of a paradigm]', **Zentralbl Chir.**, jrg. 124 (1999) 7, pp. 653-6.

Dijstelberge, P. en L. Noordegraaf, **Plague and print in the Netherlands. A short-title catalogue of publications in the University Library of Amsterdam**, (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997), ISBN 90-5235-126-0. f 120,- (hardcover).

Drusin, L. M., 'Dirty water and cholera [letter]', **Pharos**, jrg. 62 (1999) Summer(3);, pp. 52-3.

Elerie, J. N. H., **Weerbarstig land: een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest**, Dissertatie LUW (Groningen: 1998) 480 blz. ISBN 90-5485- Regio PProject.

66

NETWERK

1020-1021

NETWERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Fijalkow, Y., 'Hygiene, population science and population policy : a totalitarian menace?', **Contemporary European History**, jrg. 8 (1999) 3, pp. 451-472.

Finger, A. L., 'Environmentally speaking ... and doing.', **Med Econ.**, jrg. 9 (1999, Aug) 76 (15), pp. 91.

Galusha, D. , **Liquid Assets : A History of New York City's Water System**, (Purple Mountain Press, 1999), ISBN 0916346730. Hardcover internet \$37.00.

Goldsmith, E., 'Learning to live with nature: the lessons of traditional irrigation', **Ecologist**, jrg. 28 (1998) May/June, pp. 162-70.

Granjel, M., 'Regeneracionismo y medicina: las Hurdes como problema sanitario', **Med Hist (Barc)**, (1999) (2) pp. 1-15.

29/30 Ham, W. van d., **Heersen en Beheersen. Rijkswater in de twintigste eeuw**, (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1999), ISBN 90 288 1525 2. f 69,00.

Hardy, A., 'Food, hygiene, and the laboratory. A short history of food poisoning in Britain, circa 1850-1950', **Soc Hist Med.**, jrg. 12 (1999 Aug) 2, pp. 293-311.

Hau, M., 'Gender and aesthetic norms in popular hygienic culture in Germany from 1900 to 1914', **Soc Hist Med.**, jrg. 12 (1999, Aug.) 2, pp. 271-292.

Hays, S. P. **Conservation and the Gospel of Efficiency : The**

Progressive Conservation Movement, 1890-1920, (University of Pittsburgh Press, 1999), ISBN 822957027, 292 blz. \$17.90.

Hendrickson, R., **More cunning than Man : A social history of rats and Man**, (Kensington Pub Corp, 1999) oorspronkelijk 1983, herdruk, ISBN 1575663937, 288 blz. \$13.00.

Hirsh, R. F. **Power loss: the origins of deregulation and restructuring in the american electric utility industry**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000), ISBN 026208273X, 448 blz. Hardcover ca. \$50.00.

Horan, J. L. en D. Frazier, **The Porcelain God : A Social History of the Toilet**, (Citadel Press: 1997), ISBN 0806519479, 240 blz. ca \$12.00 Paperback.

Hughes, J. D.. **The Face of the Earth: Environment and World History**, (Armonk: M.E. Sharpe, 2000), ISBN 0765604221, xiv, 207 blz.

Hughes, J. D., 'Ripple in Clio's Pond: Medieval Florence and the barriers to growth revisited', **Capitalism, Nature, Socialism**, jrg. 9 (1998) September, pp. 133-140.

Kandela, P., 'The Thames', **Lancet**, jrg. 353 (1999) May 22, pp. 1809.

Kehoe, T. **Cleaning up the Great Lakes: From cooperation to confrontation**, (DeKalb: Northern

- Illinois University Press, 1997), ISBN 0-87580-225-7, 250 blz. \$32.00 (cloth).
- Knoblauch, A., S. Mughrabi en P. Boyle, 'Manure-related accidents: the historical perspective', *Gesnerus*, jrg. 56 (1999) 1-2, pp. 52-68.
- Kooij, P., **Mythen van de groene ruimte**, Rede uitgesproken op 10 juni 1999 bij de aanvaarding van het hoogleraarschap in de Agrarische Geschiedenis (Wageningen) 37 blz.
- Larsen, O., '[Social inequality and health from a historical point of view]', *Tidsskr Nor Lageforen*, jrg. 119 (1999) 10 juni, 15, pp. 2235-7.
- Lawrence, R. J., 'Urban health: an ecological perspective', *Rev. Environ. Health.*, jrg. 14 (1999, Jan-Mar) 1, pp. 1-10. .
- Lekan, T. M., **Imagining the nation in nature : landscape preservation and German identity, 1890-1945**, PhD, The University of Wisconsin (Madison: 1999) 407 blz. UMI AAT 9927252.
- Lesne, J., '[Public hygiene, microbiology and water management]', *Bull Soc Pathol Exot.*, jrg. 91 (1998) (5 Pt 1-2), pp. 438-44.
- Levin, S. A. **Fragile dominion: Complexity and the Commons**, (Reading, Mass.: Perseus Books Group, 1999), ISBN 0738201111, xii, 250 blz. Hardcover \$27.00.
- Lewis, T. **Divided highways: building the interstate highways, transforming American life**, (Viking Penguin, 1999), ISBN 0140267719, 384 blz. \$13.95.
- Lindmark, M., **Towards environmental historical National Accounts for Sweden: Methodological considerations and estimates for the 19th and 20th centuries**, Ph.D. dissertation Umea University (Economic History) (1998) Umea Studies in Economic History 21.
- Livingstone, D. N., 'Tropical climate and moral hygiene: the anatomy of a Victorian debate', *Br J Hist Sci.*, jrg. 32 (1999, maart) 112 Pt 1, pp. 93-110.
- Lorbiecki, M. Aldo Leopold: **A fierce green fire**, (Oxford University Press, 1999), ISBN 0195129660, 212 blz. Paperback. \$13.95.
- Mayer, M. en J. Ely (eds.) **The German Greens: Paradox between movement and party**, (Philadelphia, Pa.: Temple University Press, 1998), vi + 344 blz. Cloth \$69.95, paperback \$24.95.
- McMichael, A. J., 'Prisoners of the proximate: loosening the constraints on epidemiology in an age of change', *Am J Epidemiol.*, jrg. 149 (1999, 15 mei) 10, pp. 887-97.
- Mikne, A. , **Doomsday**, (New York: Praeger Publishers, 2000). ca f 136.-.
- Mirskii, M., '[Significant and anniversary dates of the history of hygiene and sanitation in 1999]', *Gig Sanit.*, (1999 Jul-Aug) 4, pp. 74-6;.
- Mok, I., **In de ban van het ras: aardrijkskunde tussen wetenschap en samenleving 1876-1992**, Dissertatie UvA (Amsterdam: 1999) 422 blz. ASCA ISBN 90-9012770-4.
- Moriceau, J. d. **L'élevage sous l'Ancien Régime (XVIème - XVIIème siècles)**, (Paris: SEDES, 1999), ISBN 2718192003. 130,00 FF.
- 'La nature et l'artifice', Themanummer van **Espace et Sociétés**, (1999) (L'Harmattan : Paris).
- Nushtaev, I. A., '[History of the development of public hygiene in Russia]', *Gig Sanit.*, (1999) Jul-Aug, 4:7, pp. 6-8.
- O'Connor, J. **Natural Causes: Essays in ecological Marxism**, (New York: Guilford Press, 1998), xviii + 35 blz. Paper \$19.95.
- Orazio, U. d., '[German science and the Italian university: perception of foreign models in the institutionalization of hygiene disciplines in Italy (1885-1900)]', *Medizinhist J.*, jrg. 33 (1998) 3-4, pp. 293-321.
- Paneth, N., P. Vinten-Johansen, H. Brody en M. Rip, 'A rivalry of foulness: official and unofficial investigations of the London cholera epidemic of 1854', *Am J Public Health*, jrg. 88 (1998, Oct) 10, pp. 1545-53.
- Pappas, A. A., N. A. Massoll en D. J. Cannon, 'Toxicology: past, present, and future', *Ann Clin Lab Sci.*, jrg. 29 (1999) Oct-Dec 4, pp. 253-62.
- Pati, B., 'Environment and Social History: Kalahandi, 1800-1950', *Environment and History*, jrg. 5 (1999, oktober) 3, pp. 345-359.
- Paul, J., **Die Erft im Spannungsfeld von Bergbau und Landwirtschaft Einwirkungen auf ein rheinisches Flussgebiet vom 17. bis ins 20. Jahrhundert**, (Siegburg: Rheinlandia Verlag, 1999), ISBN 3-931509-80-X.
- Penna, A. N., **Nature's Bounty: historical and modern environmental perspectives**, (Armonk, New York: M.E. Sharpe, 1999), ISBN 0-7656-0187-7; 0-7656-0188-5. \$66.95 (cloth), \$26.95 (paper).
- Petrella, R. , **Water als bron van macht: een manifest**, (Leuven: Van Halewyck, 1999), ISBN 90-5617-221-2.
- Prasad, A., 'Military conflict and forests in central provinces, India: Gonds and the Gondwana region in pre-colonial history', *Environment and History*, jrg. 5 (1999, oktober) 3, pp. 361-375.
- Redman, C. L. **Human impact on ancient environments**, (Tucson: University of Arizona Press, 1999), ISBN 0816519633, 288 blz. ca \$22.95 Paperback.

Renes, J., **Landschappen van Maas en Peel : een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord en Midden Limburg**, Dissertatie LUW (Leeuwarden: 1999) 2 delen, 538 blz. Eisma ISBN 90-74252-84-2.

Riley, G., **Women and Nature: Saving the Wild West**, (University of Nebraska Press, 1999), ISBN 0803289758, 279 blz. Paperback \$24.95.

Roberts, S., 'John Snow (1813-1858) and Benjamin Ward Richardson (1828-1896): a notable friendship', **J Med Biogr.**, jrg. 7 (1999, Feb.) 1, pp. 42-9.

Russell, E. P. I., 'The strange career of DDT: experts, federal capacity, and environmentalism in World War II', **Technol Cult.**, jrg. 40 (1999) Oct (4), pp. 770-96.

Sass, R., 'The unwritten story of women's role in the birth of occupational health and safety legislation', **Int J Health Serv.**, jrg. 29 (1999) 1, pp. 109-45.

Schaapveld, K., '[Milestones in prevention in the past century]', **Ned Tijdschr Geneesk.**, jrg. 143 (1999) Sep 11, (37):, pp. 1876-80.

Sessa, R., Palagiano. C., M. G. Scifoni, M. di Pietro en M. Del Piano, 'The major epidemic infections: a gift from the Old World to the New?', **Panminerva Med.**, jrg. 41 (1999) Mar (1), pp. 78-84.

Shapiro-Shapin, C. G., 'Filtering the city's image: progressivism, local control, and the St. Louis water supply, 1890-1906', **J Hist Med Allied Sci.**, jrg. 54 (1999) Jul;(3), pp. 387-412.

Shaw, D., 'Thomas Pringle's Plantation', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, october) 3, pp. 309-323.

Sheard, S., 'High rates and a healthy city [editorial]', **J Epidemiol Community Health**, jrg. 53 (1999) Jun 6, pp. 324.

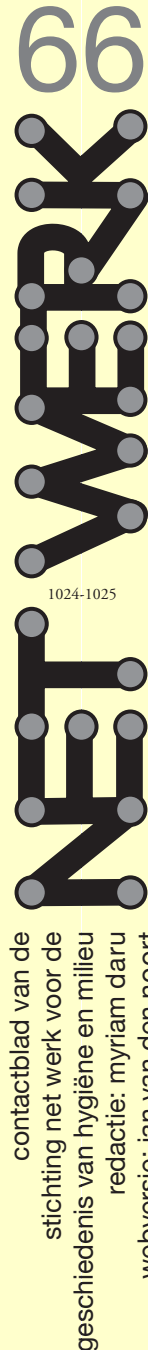
Sievert, J., 'Abruzzo National Park: land of dreams', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, october) 3, pp. 293-309.

Storesund, A., '[Health Commission's activity and public health work in Skien and Langesund 1861-1900]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, jrg. 119 (1999) Mar 20, 8, pp. 1106-11.

Strasser, S., **Waste and Want: A social history of trash**, (New York: Metropolitan Books, 1999), ISBN 0805048308, 355 blz. Hardcover \$27.50.

Szreter, S., 'Rapid economic growth and 'the four Ds' of disruption, deprivation, disease and death: public health lessons from nineteenth-century Britain for twenty-first-century China?', **Trop Med Int Health**, jrg. 4 (1999 Feb) 2, pp. 146-52.

Teplyakov, V., K. Ye, P. Kuzmichev e. a. **A history of Russian fores-**

33
34

try and its leaders, (Washington State University Department of Natural Resource Sciences and Cooperative Extension, 1998), ix + 77 blz.

Troitzsch, U. (ed.) **Quellentexte zur Geschichte der Umwelt von der Antike bis heute**, Nagel. Antje, L. Reiche e. a. ((medewerking)) (Musterschmidt, 1999), ISBN 3788112255, 499 blz. DM 128.

Verma, D. K. en K. des Tombe, 'Measurement of benzene in the workplace and its evolution process, Part I: Overview, history, and past methods', **Am Ind Hyg Assoc J.**, jrg. 60 (1999) Jan-Feb, 1, pp. 38-47.

Walker-Smith, J. A., 'Copper and the liver: late lessons from the Camperdown experience', **Eur J Med Res.**, jrg. 28;4 (1999 Jun) 6, pp. 246-8.

Weindling, P., **Epidemics and genocides in Eastern Europe, 1890-1945**, (Oxford: Oxford Universtiy Press, 2000), 480 blz. ca f 221.-.

Weiner, D. R., **A little corner of freedom : Russian nature protection from Stalin to Gorbachev**, (University of California Press, 1999), ISBN 0520213971, 407 blz. ca \$45.00.

Weyer-von Schoultz, M., 'Hygiene et Assainissement des Villes: zur wissenschaftlichen Begründung der 'Stadthygiene' des 19. Jahrhunderts und deren Konsequen-

zen.', **Ber Wissenschaftsgesch.**, jrg. 21 (1998, ?Dec.) 4, pp. 231-236.

Whitehead, N. L., 'Ecological history and historical ecology: diachronic modeling versus historical explanation', in :Balee, W. (ed.) **Advances in Historical Ecology**, (New York: Columbia University Press, 1998), pp. 30-41.

Winslow, C. E., 'Public health at the crossroads. 1926 [classical article]', **Am J Public Health.**, jrg. 89 (1999) Nov;(11), pp. 1645-8.

Zon, H. van, 'Hinder maar geen hinderwet. De mijnen en het milieu, 1910-1965', **NEHA Jaarboek**, (1999), pp. 319-350.

Meanders

Bert van Polen, die regelmatig over natuurontwikkelingen schrijft in het Eindhovens Dagblad, heeft op 28 december 1999 uitvoerig bericht over de bevoeiing van gras.

34
35

Hij haalt daarbij uitspraken aan van Joël Burny (die zijn werk in het vorig nummer van Net Werk heeft samengevat). De uitspraken van oudere tijdens dat onderzoek geïnterviewde boeren wijzen op oude bevoeiingspraktijken. Het werk van Burny versterkt de stellingen van Geert Jan Baaiejens over de kunstmatigheid van vele beekmeanders.

Tentoonstelling Industrion

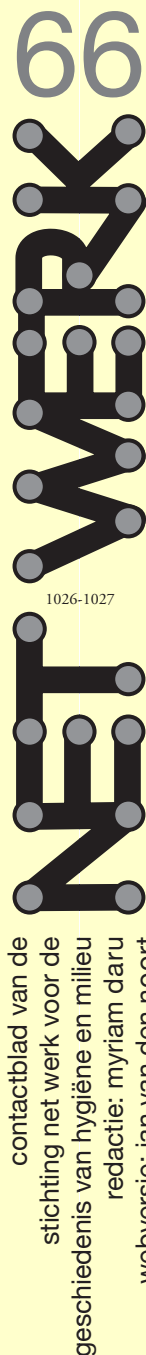
Minder arbeid en groter gemak
In het Industrion te Kerkrade is tot 30 april deze tentoonstelling te bezichtigen, met als thema de introductie van elektrische apparatuur in het huishouden. Elektriciteit maar ook andere noviteiten als gas en water uit de kraan, sti m u leerden u itvi nders tot het construeren van apparaten die veel zware en vermoeiende huishoudelijke taken van de vrouw des huizes verlichtten. Rond 1900 was het moeilijk om goed huishoudelijk personeel te vinden. De behoefte aan hulpmiddelen in het huishouden nam een grote vlucht. De producenten van

huishoudelijke apparaten, gas- en elektriciteitsbedrijven, gezondheidsdeskundigen en de vrouwenbeweging werkten in een soort monsterverbond samen om de nieuwe apparaten snel in het huishouden te introduceren.

De tentoonstelling toont een aantal van deze veranderingen in het huishouden. Zo is er te zien hoe de "elektrische bezem" (de stofzuiger) ontstond. Werking en ontwikkeling van de koelkast wordt verklaard. De introductie en het gebruik van elektriciteit met in haar kielzog het elektrisch strijkijzer, de koffiemolen of handmixer. In een aantal reclamefilms uit de jaren '30 en '50 van de twintigste eeuw wordt een beeld geschetst van de verkoopwijze van deze producten.

Bij de tentoonstelling is een rijk geïllustreerde catalogus verschenen. Hierin wordt een historisch overzicht gegeven van de diverse thema's uit de tentoonstelling.

Industrion, Museumplein 2, Kerkrade, tel. 045-5670809. Geopend: di-zo 10.00-17.00.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 67

1028-1029

Redactioneel

Ook deze keer verschijnt Net Werk niet in de reguliere omvang, maar als dubbelnummer. Het grootste deel van het blad wordt gevuld door het verslag van de in mei gehouden conferentie in Clermont-Ferrand. Het in Clermont-Ferrand bestreken gebied is vooral bepaald door het werkterrein van de organisatoren, de stedengeschiedenis en de verdere beperking van het hoofdthema, milieuvervuiling. Ondanks deze beperking, laat de diversiteit aan bijdragen zien hoe rijk de milieu- en hygiënegeschiedenis is. In een paar bijdragen is betoogd dat hygiënisme averechtse effecten zou hebben gehad op de aanpak van milieuproblemen, doordat niet het milieu, maar de gezondheid van mensen centraal stond en de gezondheidspolitiek de milieugenda bepaalde. We zijn nu al op een moment aanbeland, waar een begin wordt gemaakt aan de revisie van vroegere standpunten over milieuhistorische ontwikkelingen. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld, werken milieuhistorici aan een relativering van het beeld van het harmonieuze evenwicht tussen de oorspronkelijke Indiaanse bevolking en de omringende natuur. Dit beeld is ook ontstaan door de filmindustrie. Onderzoek over de bijdrage van films aan het collectieve bewustzijn over natuur, milieu en milieurampen is een nog vrijwel onontgonnen gebied.

Het onderzoeksveld staat dus wijd open, maar de huidige stand van zaken in de milieugeschiedenis is nogal verwarrend. Er is een rijke schakering van onderzoek en redelijk veel onderzoekers zijn actief. Incidenteel brengt de actualiteit milieuhistorische onderwerpen onder de publieke aandacht. Het probleem is en blijft de continuïteit. Het is op internationale bijeenkomsten opvallend dat idereen denkt dat het elders wel beter gaat dan in het eigen land. Overal zijn er historici die uit eigen beweging milieuhistorisch onderzoek verrichten, maar de institutionele en structurele verankering van dat onderzoek is slechts in een beperkt aantal gevallen gegarandeerd. Milieugeschiedenis wordt 'meegenomen'. Zelfs in een groot project zoals de geschiedenis van de techniek in Nederland in de twintigste eeuw moet de milieugeschiedenis meeliften: het komt weliswaar hier en daar aan bod, maar de lezer moet de verschillende milieuhistorische aspecten uit verschillende stukken uitplukken en bijeenprokkelen. De reactivering van de Europese vereniging voor milieugeschiedenis is een stap vooruitgekomen. Op de conferentie in St Andrews (Schotland) in september 2001 zal moeten blijken hoe ver de discipline is en wat de perspectieven zijn. Ondertussen willen we de draad van Net Werk bijeenkomsten weer oppakken.
Myriam Daru

Verslag Internationale bijeenkomst voor de geschiedenis van het milieu van Europese steden en regio's 4-6 mei 2000 - Clermont-Ferrand

De door Christoph Bernhardt en Geneviève Massard-Guilbaud georganiseerde bijeenkomst verzamelde circa 45 onderzoekers uit heel Europa en uit verschillende disciplines. De bijeenkomst was in zekere zin een voortzetting van het in september 1998 in Venetië gehouden congres over stedengeschiedenis, waar in een aparte sessie milieuhistorische onderwerpen aan de orde kwamen. Het aantal deelnemers, de inrichting van de zaal en de gekozen formule bleken heel geschikt om levendige uitwisseling van meningen tot stand te brengen. De organisatoren hadden bewust gekozen voor een beperkt - en klassiek - gebied van de milieugeschiedenis van steden : milieuvervuiling, maar wel bekeken vanuit uiteenlopende perspectieven. Hier volgt de samenvatting van de bijdragen.

De uitvinding van vervuiling als een politiek probleem

Sessievoorzitter: Geneviève Massard-Guilbaud (Universiteit Blaise Pascal, Clermont-Ferrand)
Discussieleiding: Bill Luckin (Bolton Institute / Universiteit van Londen)

Patrick Fournier (Universiteit Blaise Pascal, Clermont-Ferrand),
De la souillure à la pollution, un essai d'interprétation des origines du concept de pollution

Fournier stelt dat de resultaten van historisch onderzoek te sterk bepaald zijn door de perspectieven van de huidige milieukunde. Daardoor missen historici vaak een goede kijk op veranderingsprocessen in de perceptie en de behandeling van wat we nu vervuiling en afval noemen.

Terwijl de industrialisering nieuwe vormen van vervuiling heeft gebracht, is het opvallend dat de reactie daarop lange tijd dezelfde blijft als die op de traditionele vormen van vervuiling. Opvallend is het gebrek aan definities van wat vervuiling is. Vervuiling is in de praktijk eerder wat ervaren wordt als een verstoring dan een dreiging voor de gezondheid. Als er wel sprake is van gezondheid, zijn de gebezigde termen nog zeer lang afkomstig van de miasmatische traditie. De bevolking zelf accepteert maar moeizaam de beperkingen die opgelegd worden door bestuurders die hygienistische standpunten overnemen. Wat de nieuwe wetenschap doet, is een nieuwe norm leveren voor het

67

NETWERK

1030-1031

3/4

NETWERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

aanvaardbaarheidsniveau van vervuiling. Ook wanneer wetenschap en techniek de mogelijkheid gaan bieden afval te verwerken, blijft de overheersende strategie in de lijn van de oude tradities: afval op afstand houden of brengen. In de discussie kwam de vraag naar ruimtelijke specificiteit van vervuiling naar voren. Onderzoek hierover, en vooral comparatief onderzoek moet nog van de grond komen. Naast ruimtelijke ontwikkelingen, zou ook comparatief onderzoek over de toepassing van principes zoals 'de vervuiler betaalt' meer inzicht geven.

Myriam Daru (Eindhoven),
The Dialectics of Dirt

Mary Douglas heeft naar voren gebracht dat reinheid en vuil symbolische middelen zijn in de verdediging- en overlevingsstrategie van groepen mensen. Als een conferentie over vervuiling wordt georganiseerd, is het nodig te reflecteren over dergelijke centrale begrippen en deze te relativeren. Vuil en reinheid zijn niet alleen sociale constructies, zij zijn ook tegenstrijdig. Voorbeelden hiervan zijn legio. Mest is bijvoorbeeld vuil, maar ook bodemvoeding en kan afhankelijk van de kontekst zowel positief als negatief worden ervaren. Handelingen als de bestrijding van ongedierte kunnen ook ingezet worden voor heel andere doelen

dan het bevorderen van hygiëne en gezondheid. Schoonmaak kan tot milieuvervuiling leiden. Hygiënische maatregelen kunnen als een aanslag op de leefbaarheid en de privé-sfeer worden ervaren. De betekenis van vuil is dus wisselend: afhankelijk van tijd, ruimte en sociale kontekst. Maar vervuiling is vooral risico. Milieuhistorici zouden dan ook veel meer kennis moeten nemen van de nu al rijke traditie van de risico-analyse en de modellen die zij biedt. Alhoewel deze discipline zich richt op het heden en de toekomst, is zij sterk afhankelijk van de bestudering van 'cases'. Als de milieugeschiedenis gebruik zou maken van het begripkader van de risico-analyse, zou de bevruchting van de twee disciplines wederzijds kunnen uitpakken.

Isabelle Parmentier (FNRS/KU Leuven),

Polluer et payer. Les prémices de la lutte contre la pollution dans quelques villes belges des 18e et 19e siècles.

Isabelle Parmentier heeft haar onderzoek toegespitst op de financiële aspecten van vervuiling. Het is hierbij belangrijk om verwarring te vermijden tussen twee principes: het betalen van boetes bij overtreding en het vooraf kopen van het recht om te vervuilen. Bij de eerste hebben we te maken met handhaving en straffen, bij de tweede met

4/5

vergunningen. Dit drukt zich ook uit in de soort bronnen die men wil bestuderen. Isabelle Parmentier stelt vast dat veel gemeenschappen in de door haar bestudeerde regio en periode (Ath, Charleroi, Nivelles in de 18e en 19e eeuw) de voorkeur gaven aan een systeem van vergunningen om economische activiteiten aan zich te binden en de industriële vervuiling te reguleren. De handhaving lijkt echter slechts sporadisch te zijn geweest en de strengheid van de handhaving is van plaats tot plaats zeer verschillend geweest. Tijdens de discussie kwam naar voren dat het noodzakelijk zou zijn de financiële aspecten van vervuiling in de context te plaatsen van de algemene ontwikkeling van gemeentelijke belastingen en de financiering van gemeentelijke diensten (en van crisis management door gemeentebesturen).

Franz-Joseph Brüggemeier
(Universiteit Freiburg,)

“Waldsterben” The Construction and Deconstruction of an environmental problem

Het thema dat Franz-Josef Brüggemeier aansneet ligt nog vers in het geheugen : het Waldsterben-debat in de jaren '80 van de vorige eeuw. Waldsterben is een van de voorbeelden van doemdenken die tegenstanders van de milieubeweging met plezier naar voren schuiven. Immers, iedereen

kan met eigen ogen vaststellen dat er nog bossen in Duitsland staan die volgens de voorspellingen van sommigen in 1990 verdwenen hadden moeten zijn. Dit was niet de eerste keer dat Duitsland een dergelijk debat meemaakte. al ruim voor de industrialisering van Duitsland was er een houtcrisis geweest, gevolgd door de aanplant van grote arealen produktiebos. In de negentiende eeuw was de hoop gevestigd op wetenschappelijk onderzoek en moderne techniek. Echter, het probleem was te complex om tot eenduidige antwoorden te komen. Wat de bevolking met eigen ogen kon vaststellen, was de schade die zware industrie toebracht aan de vegetatie en het feit dat hoge schoorstenen het probleem alleen verder weg spreidden.

In de periode vanaf circa 1980 deed het Waldsterben debat niets anders dan een oud milieuprobleem opnieuw op de politieke agenda zetten. Het zwaar aanzetten van de verwachte schade was daar een onderdeel van. Nu het bosareaal van Duitsland blijkt vergroot te zijn, moet ook de historische analyse de complexiteit van zowel fysieke als mentale verschijnselen recht doen: onder andere het feit dat juist het Waldsterben debat bijgedragen heeft tot massieve aanplant en de toename van efficiency in bosbeheer.

67 NETWERK

5/6

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Mathieu Flonneau (Universiteit Paris I Sorbonne)

Entre morale et politique: l'invention du “Ministère de l'impossible”

Was de totstandkoming van het Franse ministerie voor Milieu een zet bepaald door politiek opportunisme of de moedige politieke daad van een als conservatief geldende president? Kenmerkend voor de Franse (vage) definitie van “l'environnement” is de nadruk op natuur en landschap, als zodanig ook onderdelen van de Franse nationale identiteit. Franse technocraten zien milieuoactivisten (“écologistes”) als monomanen en hun hantering van milieudoelstellingen als een politieke ‘gadget’, terwijl zij zelf (in hun eigen ogen) het milieu plaatsen in een evenwichtige overweging van randvoorwaarden. Toen eenmaal de opportuniteit van een integratie van milieumaatregelen in het politieke proces was vastgesteld, gingen de zaken snel. Het Ministère de l'Environnement kreeg een institutionele inbedding, maar met uitermate beperkte financiële middelen. Gaat het dan om een pure operatie van politieke PR? Flonneau meent van niet, omdat hij in president Pompidou een politicus ziet met een filosofische traditie geworteld in de Verlichting, op zoek naar een nieuw mondiaal humanisme. Dit argument nam bij de toehoorders niet de indruk weg dat de schepping van het Franse ministerie voor milieu vooral een symbolische daad is geweest.

Elvire van Staëvel (École des Hautes Études en Sciences sociales, Parijs)
Cultures environnementales et pollution

De conclusies van Elvire van Staëvel stoeien op de analyse van enquêtes en interviews. Het gaat om de interactie tussen perceptie en gedrag van burgers die geconfronteerd worden met opslag en verwerking van afval en met de effecten daarvan op de gezondheid. Van Staëvel spreekt van twee “logica's”: bagatellisering (euphémisation) en dramatisering. Het referentiekader van de onderzochte personen onderscheidt zij in een cultuur van de gezondheid, een cultuur van het milieu, en een cultuur van de natuur. De cultuur van de gezondheid is voornamelijk een gepopulariseerde vorm van de microbiologie van Pasteur en Koch, met een zekere vermenging van biologische en chemische begrippen van vervuiling en een polarisering tussen het natuurlijke (biologie, natuur, puurheid) en het chemische (kunstmatigheid, bezoedeling). De cultuur van het milieu is beïnvloed door de mondiale debatten (klimaat, ozongat enz.) en de lokale debatten rond de voor's en tegen's van bijvoorbeeld afvalverwerking. De cultuur van de natuur stelt de mensheid als onderdeel van een alomvattende natuur en een universeel evenwicht. Bescherming van de natuur is bijgevolg bescherming van de mensheid. De risicocultuur

6/7

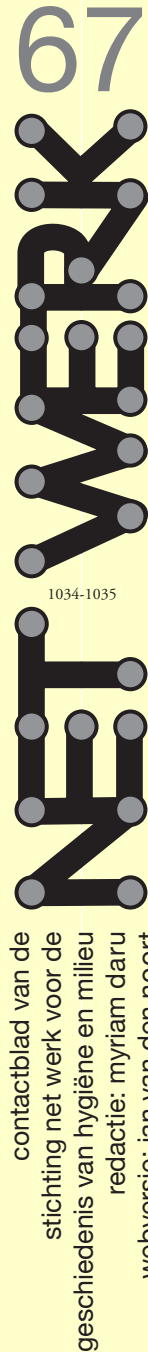
veronderstelt dat gevaar exact in te schatten is met behulp van kennis en techniek. De politieke cultuur gaat over macht en verantwoording; en de positie van kleine en grote groepen tegenover beslissers. Binnen deze verschillende culturen, probeert Van Staëvel milieumythes te onderkennen zoals de almachtige of wraaknemende natuur, de mens als tovenaarsleerling of de gedoemde kunstmatig geschapen wezens.

Watervervuiling, luchtvervuiling
Sessievoorzitter: Olivier Faure (Universiteit Lyon 3)
Commentaar: Christoph Bernhardt (IRF, Berlin)

Sabines Barles (Universiteit Paris 8)
L'invention des eaux usées: l'assainissement de Paris (1780 - 1930)
De benadering van Sabine Barles wordt sterk bepaald door haar technische achtergrond. Het object van studie is het technische systeem voor de verwerking van menselijke excreta. Zij hanteert een model van de cyclus van water en zoekt in de primaire bronnen de quantitative gegevens om dit proces zo volledig mogelijk weer te geven. Dat wil zeggen dat zij een jarenlange zoektocht in de archieven kan samenvatten aan de hand van enkele overhead vellen met diagrammen. Zij onderscheidt drie periodes. In de eerste, 1710- circa 1810, waren er in Parijs

diverse, soms vrij gedetailleerde projecten die geen van allen tot realisatie leidden. Afvalprodukten uit beerputten (niet te bestempelen als afvalwater, maar als excreta) maakten als mest op traditionele wijze deel uit van de agrarische produktie. In de tweede periode 1810-ca 1850 hapert het traditionele systeem, dat het toegenomen volume niet meer kan verwerken. Diverse technische oplossingen worden uitprobeernd. Riolen worden aangelegd maar vormen nog geen homogeen netwerk. Vloeiervelden worden aangelegd. In de derde periode, 1850-circa 1900 wordt het ondergrondse stelsel van riolen stelselmatig aangepakt. De gemeentelijke diensten zijn dan nog wel overtuigd van de economische waarde van het slib. De oppervlakte van vloeiervelden wordt uitgebreid, maar afvalwater bereikt nog steeds het oppervlaktewater. Van 1900 tot circa 1930: de capaciteit van de vloeiervelden is onvoldoende, de aanleg van een lang riool naar verder gelegen velden wordt overwogen maar niet uitgevoerd. In 1930 gaat de eerste afvalwaterzuiveringsinstallatie open. Het onderzoek van Barles gaat zich nu voornamelijk richten op de bestudering van de interactie tussen technisch systeem (inclusief traditioneel systeem) en "anthropische druk" en de wijze waarop de waterkringloop, maar ook de stikstofkringloop door menselijke ingrepen worden beïnvloed.

7
8

Henk van Zon (RUG)
The perception of the water pollution problem in the Netherlands (19th & early 20th century)
Henk van Zon heeft een overzicht gegeven van de Nederlandse watervervuilingsproblematiek. De toegenomen behoefte aan schoon en bruikbaar water is de motor geweest achter het zoeken naar nieuwe oplossingen voor in wezen oude problemen. Net als in veel andere landen, is in Nederland door de overheid traag gereageerd op de toenemende druk. Het wijzen naar de buurlanden als vervuilers was daarbij vaker een uitvlucht om beslissingen voor zich uit te schuiven. De begrijpelijke reactie van klagers is dan vaak overdrijving geweest, in de hoop dat dit politieke besluitvorming zou versnellen. Nieuwe wetenschappelijke inzichten stootten op oude geëtablerde zienswijzen. Als nieuwe theorieën aandacht kregen, lijkt dat meer op grond van politiek opportunisme te zijn gebeurd dan door de overtuigingskracht van wetenschappelijke kennis. Een frappant voorbeeld hiervan is de door Von Naegeli verdedigde theorie die leek te bevestigen dat er geen samenhang te vinden was tussen watervervuiling en gevaar voor de volksgezondheid. Merkwaardig is het wel dat deze theorie slechts in Nederland korte tijd populair was. Bij de in Clermont Ferrand aanwezige milieuhistorici uit an-

8
9

dere landen was Von Naegeli een onbekende. Het geloof in de zelfreinigende kracht van het water was een van de vele elementen die ertoe hebben bijgedragen dat afvalwaterzuiveringsinrichtingen zo traag tot stand kwamen. Het scheppen van controlerende mechanismen is moeizaam verlopen. Pas vanaf 1970 is het mogelijk om deze controle uit te oefenen op basis van een eenduidige wetgeving.

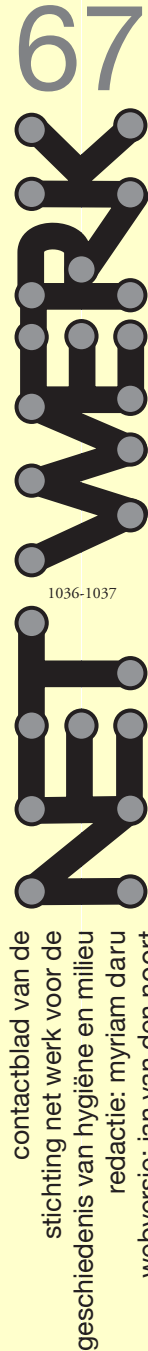
Simone Neri Serneri (Universiteit van Sienna)
Water pollution in Italy, the failure of the hygienic approach (1890-1960)
Door de snelle bevolkingsgroei van de Italiaanse steden in de negentiende en twintigste eeuw kwamen de traditionele bronnen voor drinkwater dicht bij de steden onder druk of werden onbruikbaar. Dit dwong de stadsbesturen tot de aanleg van kostbare infrastructuur. Gebrek aan politieke wil en aan wetgeving om dichtbij zijnde voorraden van water (vooral oppervlaktewater) schoon te houden of te zuiveren hebben geleid tot het nemen van talloze ad hoc maatregelen. Het verplaatsen van vervuilende industrieën buiten de bebouwde kom hielp maar zeer kort, aangezien de verstedelijking alle zoneringsvlug inhaalde. Steeds meer gingen men over tot het aanboren van ondergrondse watervoorraden, op plaatsen waar eerder een beroep

werd gedaan op oppervlakte water. Het onttrekken van schoon water aan de ene kant werd niet begeleid door het zuiveren van afvalwater aan de andere kant. De Italiaanse waterproblematiek kent ook nog de complicerende factor van de hydro-electriciteit. Italiaanse beslissers met een hygiënistische achtergrond hebben zich vooral gericht op schoon drinkwater als middel tot verbetering van de volksgezondheid en hebben afvalwater als een zaak van latere zorg beschouwd. De benadering volgens welke water een zaak is van volksgezondheid heeft volgens Serneri geleid tot een late bewustwording van watervervuiling als een milieuprobleem.

Bill Luckin (Bolton Institute en Universiteit van Londen)
The historical determinants of environmental concern: the problem of atmospheric pollution in late nineteenth and early twentieth century London
Bill Luckin's theoretisch uitgangspunt is een van de stellingen die Douglas en Wildavsky hebben aangedragen, namelijk dat in een gegeven periode in een bepaalde maatschappelijke kontekst één dominant probleem de politieke agenda overheerst. Tussen 1840 en 1860 was dat in Londen de watervervuiling van de Thames, tussen 1870 en 1900 was dat de vieze lucht. De Londense mist is deel gaan uitmaken van de Britse hoofdstedelijke

thema's. Bij de zogeheten degenerationisten voor wie het stadsleven een oorzaak was van een algemeen verval (van zowel gezondheid als zeden) was de Londense lucht een voorbeeld ter ondersteuning van hun these. Alhoewel mist en het stoken van steenkool met elkaar in verband werden gebracht, leidde dat in eerste instantie niet tot een versnelde opmars van gas en electriciteit. De kosten van de schonere vormen van energie wogen zwaarder. Ook zou een effectieve aanpak van het probleem een krachtige interventie van de overheid hebben gevergd, iets dat politiek niet aan de orde was. Het leggen van een oorzakelijk verband tussen sterfte en luchtvervuiling moest wachten tot water minder hoog op de agenda kwam te staan. Terwijl in Londen schoon drinkwater te krijgen was voor wie zich dat economisch kon permitteren, onttrok lucht zich aan een dergelijke marktwerking. Voor schone lucht was het nodig uit Londen te verhuizen. Onrust over lucht had derhalve andere effecten als onrust over water.

Frank Uekötter (Universiteit van Bielefeld)
A look into the Black box: why air pollution control was undisputed in Interwar Germany
De benadering van het luchtvervuilingsprobleem in het Duitse interbellum door Frank Uekötter

concentreert zich op de vraag van conflict en conflictvermijding tussen de veroorzakers en de slachtoffers. Volgens Uekötter was de industrie in tegenstelling tot de gangbare mening wel geïnteresseerd in technologieën van luchtfiltering en verminderde produktie van stof. Hij gaat echter niet in op de winst die de industrie kon onttrekken aan de toepassing van een dergelijke technologie. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de consensus die ontstaan is over de bestrijding van luchtvervuiling. Dit heeft te maken met de moeilijkheid voor slachtoffers om rechtzaken hierover te starten en te winnen, geconfronteerd als zij waren met de ingewikkeldheid van het Duitse rechtstelsel, de Duitse wetgeving en de Duitse instituties. Wel had de industrie belang bij het voorkomen van onrust. Daardoor werden conflicten pragmatisch opgelost door onderhandeling tussen de verschillende partijen. In de discussie kwam het belang van een gedegen rechtshistorische studie van de (Duitse) milieuwetgeving en -rechtspraak naar voren toen de argumenten heen en weer vlogen zonder dat de knoop doorgehakt kon worden.

Elfi Bendikat (Humboldt Universiteit, Berlijn)
Pollution caused by traffic and transport: public intervention and debates. The example of Berlin and other German cities (1900-1939)
Verkeer als milieuproblematiek is niet uit het niets in de jaren zestig van de twintigste eeuw op komen dagen. Wel is het zo dat toen gemotoriseerd verkeer in de eerste helft van de twintigste eeuw als overlast werd ervaren, de formulering van het probleem een andere was dan in de tweede helft. In de jaren twintig was de overlast vooral te wijten aan stof, ondanks het geringe aantal van gemotoriseerde voertuigen. Met de toename van verharde wegen is deze vorm van milieuoverlast uit de publieke belangstelling verdwenen. Iets anders is het gesteld met de uitlaatgassen. Al bij een internationaal hygiëne congres in 1907 is de mogelijkheid van gezondheidsschade geopperd, maar pas midden in de jaren 1920 is op dit punt gericht onderzoek uitgevoerd en pas in de jaren '30 is deze schade door gezondheidsinspecteurs als gevaar voor de volksgezondheid aangemerkt. Voor de risico's van herrie en trillingen was het veel moeilijker om een consensus te vinden. In Duitsland zijn het niet de protestbewegingen van burgers, maar de lobby van hygiënisten geweest die enige invloed heeft uitgeoefend op de formulering van nor-

men. In de praktijk heeft dit weinig uitgehaald. Wettelijke maatregelen voor het beheersen van de gevolgen van toenemend gemotoriseerd verkeer zijn echter vooral gericht geweest op de risico's in het verkeer en niet de risico's veroorzaakt door het verkeer, iets dat ook tot uitdrukking komt in de handavingsprioriteiten van de politie.

De verhouding stad -industrie

Sessievoorzitter : Yves Lequin (Universiteit Lumière, Lyon 2)

Discussieleider: André Guillerme (Centre d'Histoire des techniques, CNAM, Paris)

Lucie Paquy (Universiteit Lumière Lyon 2)

Institutions et services en charge de la pollution à la fin du XIXe siècle. L'exemple grenoblois (1870-1914)

Lucie Paquy beschrijft de werking van controlerende en adviserende instanties in een middelgrote Franse stad. Met de opkomst van een geprofessionaliseerde dienst openbare werken, moesten politie en de gezondheidscommissie een deel van hun verantwoordelijkheid prijs geven, maar bleven zij wel een controlerende taak uitoefenen. De controlerende taken op het gebied van openbare gezondheid waren verdeeld onder verschillende diensten. De dienst voor tolheffing nam eveneens een deel van de controle op zich, met name voor het

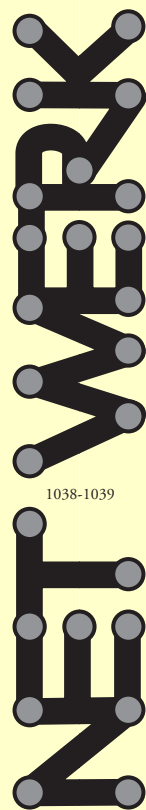
verlenen van vergunningen voor beerputten, terwijl de politie betrekkelijk actief was met optreden tegen overtredingen. In de tweede helft van de negentiende eeuw betekende de oprichting van een gezondheidsdienst dat dergelijke taken gebundeld werden. In 1902 gaf een nieuwe gezondheidswet op papier meer bevoegdheden aan het bureau voor hygiëne, maar de handhaving bleef moeizaam. In een latere fase, moest bij bouwvergunningen kwam het dossier ook ter goedkeuring bij het bureau voor hygiëne. Deze eiste daarnaast meer toezicht op de vestiging van industrie, maar kreeg op dat punt niet haar zin. De gezondheidscommissie, die eerst samengesteld was uit mensen uit politiek en het bedrijfsleven, is in de loop der tijd volledig bemenst door notabelen met een uitgesproken deskundigheid op het gebied van gezondheidstechniek en volksgezondheid. De vervuilingproblematiek bleef voornamelijk een afgeleide van de openbare gezondheid.

Gérard Jigaudon (Centre d'Histoire des Techniques, CNAM, Paris)

Un siècle de cohabitation habitat-industrie dans la banlieue nord-ouest de Paris (1860-1960)

'Delokalisering' - het zoeken van vervangende ruimte en de verhuizing van industrie naar gebieden of zones waarvan de overheid

67

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

denkt dat deze te controleren vallen - blijkt keer op keer tot mislukken gedoemd te zijn als oplossing voor de overlast van industrie. In de gevallen die Jigaudon liet zien, ging het o.a. om de oprukkende Parijse industriëen die zich tijdens de golf van industrialisatie van het Tweede Keizerrijk en later in de Parijse banlieue gingen vestigen. Telkens weer heeft de verstedelijking van de hoofdstad de industrie ingehaald, zodat de industriëen steeds weer temidden van woongebieden moesten blijven functioneren. De Franse overheid heeft al in 1810 een decreet afgevaardigd over de overlast van nijverheid en industrie. Het is echter niet duidelijk of de wetgeving bedoeld was voor de bescherming van burgers of voor het opvangen van klachten en het vinden van compromissen bij de verlening van vergunningen. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw is er sprake van een werkelijke regulering in het kader van een wet op de ruimtelijke ordening. Klachten zijn overigens geen weerspiegeling van de reële aantasting van het milieu. Zo komt watervervuiling in de door Jigaudon bestudeerde bronnen slecht zelden voor, terwijl dit veelvuldig voorkwam. Uiteindelijk is bescherming van het milieu pas in 1976 uitdrukkelijk als doel opgenomen in de Franse vergunningswetgeving.

Estelle Barret Bourgoïn (Universiteit Lumière Lyon 2)

Modifications du paysage et esprit industriel: les autorités municipales face au risque industriel (Grenoble, XIXe siècle)

In Grenoble zoals elders in Frankrijk werd en wordt de burgemeester gekozen. Dit heeft onmiskenbare gevolgen op de ruimtelijke ordening. In het geval van Grenoble betekende dit een zeer welwillende houding ten opzichte van de vestiging van industriëen, ook al stond vast dat zij vervuilend waren. Niet alleen waren leden van het bestuur welwillend ten opzichte van de industrie, zij kwamen zelfs geregeld uit de kring van plaatselijke industriëen voort. Kenmerkend is bijvoorbeeld dat ondanks vele bezwaarschriften tegen de vestiging van leerbewerkende bedrijven dergelijke etablissementen keer op keer werden toegelaten. Hoe meer nijverheidstraditie aanwezig was in een wijk, hoe makkelijker het was daar nieuwe industriëen te vestigen. Deze welwillende houding was echter niet algemeen en sommige soorten bedrijvigheid zoals slachterijen werden wel geweerd nabij woongebieden, om de gevoeligheden van de bevolking (de confrontatie met bloed en dood) te sparen. Voddensbewerking wekte eveneens weerstand, vanwege de overtuiging dat zij ziekten konden verspreiden. De verplaatsing van industrie naar de periferie van de stad aan het

einde van de negentiende eeuw lijkt echter meer te zijn ingegeven door de behoefte aan ruimte en expansie dan door de weerstand tegen risico's voor volksgezondheid en milieu.

Dieter Schott (Universiteit van Leicester)

Urban industrial policy (Germany, 1890-1930)

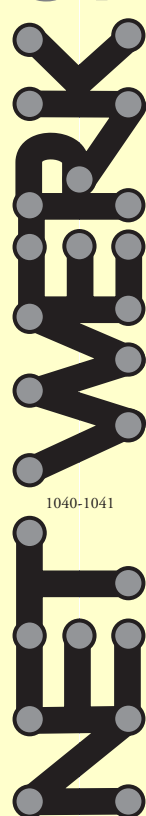
De bijdrage van Dieter Schott ging vooral in op de ruimtelijke ordening van Duitse steden in verband met de lokatie van bestaande en nieuwe industrie. De bronnen maken duidelijk dat alhoewel de gemeentelijke overheden over het algemeen aparte gebieden toewezen aan de industrie ver van de woonwijken, zij voornamelijk handelden op grond van economische overwegingen, met hier en daar verwijzingen naar overlast. De landelijke wetgeving bood de mogelijkheid middels gemeentelijke verordeningen de milieuaspecten te reguleren, maar daar is pas laat gebruik van gemaakt. In de bestuurde periode nam Duitsland een pionierende positie in op het gebied van stedenbouw en in een aantal steden is prake van lange termijn planning. De uitstraling van de stad en haar aantrekkingskracht waren een expliciet onderdeel van een ruimtelijk beleid van industriële zonering. Maar de mate waarin dit plaats vond varieerde zeer sterk, afhankelijk van de plaatselijke economische en politieke constellatie.

Gabriella Corona (Universiteit van Napels)

Activités humaines et ressources naturelles à Naples au 20e siècle: le cas du complexe industriel de Bagnoli

Toen in een van de bekendste landschappen van Italië - de baai van Napels - in 1910 een hoogovencomplex gevestigd werd, werd het industriële landschap geprezen als "de nieuwe schoonheid die de oude vervangt". De nabijheid van (deels toekomstige) havenvoorzieningen was een van de motieven, gecombineerd met de aanwezigheid van spoorwegen. De overheersing van de stedelijke ruimte door de hoogovens drukt zich o.a. uit door de geringe afstand tussen industrie en woongebied (met een "beschermingszone" van slechts enkele meters). De schade die het complex tijdens de Tweede Wereldoorlog geleden heeft had kunnen leiden tot een verplaatsing van de industriële activiteit, maar de Italiaanse regering opteerde juist - met gelden van het Marshall plan - voor de reconstructie en zelfs de uitbreiding van het complex. De contradicties tussen het landschap van Napels als touristische attractie en de druk van het industriële complex op de omgeving hebben pas in de jaren '70 van de twintigste eeuw geleid tot een poging om de door de hoogovens veroorzaakte vervuiling het hoofd te bieden. Vanaf eind jaren

67

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

zestig is er een aaneenschakeling van rechtszaken geweest. Bagnoli werd tot een speerpunt voor de campagnes van plaatselijke milieugroeperingen die tegelijkertijd moesten vechten tegen georganiseerde werkgevers én werknemers. De omvang van de vervuiling is echter pas zichtbaar geworden bij de eerste fase van ontmanteling van het complex dat inmiddels geteisterd werd door de staalcrisis. Het complex moet nu, net als zo vele oud-industriële gebieden in Europa een nieuwe bestemming krijgen, op zoek naar een menigeling van revitalisering van landschap en behoud van industrieel erfgoed.

Burgers tegen vervuiling: Milieu, maatschappelijke bewegingen, sexe

Sessievoorzitter: Myriam Daru
Commentaar: Joachim Radkau
(Universiteit van Bielefeld)

14
15 **Tomomi Hokata** (Gakushuin Universiteit, Tokyo)

Civil movements for the urban green space. The case of the city Leipzig in the Second Imperial Age

Tomomi Hokata bestudeert de Volkstuinen en Parkbeweging in Leipzig. De ideeën van natuur en natuurlijke levenswijzen lijken in die stad sterk te zijn beïnvloed door burgerlijke media, in het bijzonder enkele veel gelezen tijd-

schriften over tuinen en tuinieren. Onder druk van de verstedelijking en het verlies aan groene ruimte in de binnenstad, heeft de bevolking gezocht naar compensatie aan de rand van de bebouwde kom: voor de gegoede burgerij in de vorm van villa's, voor de arbeidersbevolking in zogeheten Schrebergärten, genoemd naar de volkstuintheoreticus Schreber. Wel is door het stadsbestuur bewust gewerkt aan een revitalisering van de groenruimte binnen de bebouwde kom. De rechtvaardiging hiervoor was veelzijdig: gezondheid, esthetiek, aantrekkingskracht van een stad met groen voor gekwalificeerde arbeidskrachten. Aan het einde van de negentiende eeuw komt een sterke beweging op voor de oprichting van speeltuinen. Daarnaast kregen de ideeën van onderwijstheoretici over de educatieve waarde van het tuinieren enthousiaste medestanders in Leipzig. De verschillende bewegingen versterkten elkaar en Leipzig werd een belangrijk centrum voor florides, tuinbeurzen en -tentoonstellingen. Een beduidend aantal professionele hoveniers was vrouw. Het bijzondere van het onderzoek van Tomomi Hokata is dat zij in tegenstelling tot de traditionele geschiedenis van stedenbouw en architectuur veel aandacht besteedt aan de alledaagse praktijk van groen en groenonderhoud door burgers.

Jens Ivo Engels (Universiteit van Freiburg)

Women and the environmental protest in Germany after 1945

Engels heeft in zijn onderzoek gekeken naar het rollenpatroon van vrouwen in de Duitse milieubeweging, in het bijzonder tegen kernenergie. Bij de acties is gebruik gemaakt van traditionalistische vrouwenbeelden, soms uit tactisch oogpunt terwille van effectief optreden. Traditionele waarden met betrekking tot de vrouw (de vrouw als moeder) zijn ook de rechtvaardiging geweest om op te treden (namens kinderen en toekomstige generaties). De motivatie van een aantal deelnemende vrouwen (zoals wijnboerinnen) was ook expliciet geworteld op het behoud van oude tradities en het beschermen van het eigen leefgebied tegen vreemde invloeden. Maar in de loop van de soms langdurige acties is bij de

15
16

deelnemende vrouwen een bewustwording opgetreden door de wijze waarop zij door de autoriteiten tegemoet werden getreden. Maar de meesten keerden terug tot de orde van de dag na afloop van de acties. Lydia Sapounaki Dracaki (Universiteit van Athene)

The emergence and development of the environmental movement in Greece

Griekenland staat niet bekend om haar vooruitstrevende milieupolitiek en de paper van Lydia Sapou-

naki Dracaki heeft deze reputatie niet verandert. Zij behandelde de zeer recente geschiedenis van Griekse milieuorganisaties sinds circa 1970. Het is de kleine Griekse milieubeweging wel gelukt een aantal ontwikkelingen tegen te houden. Het lijkt erop dat de onkunde van de diverse overheden en de daardoor ontstane onhoudbare situaties meer bijgedragen hebben tot de weerstand van burgers dan het activisme van de verschillende milieugroepen die vanuit een vrij elitaire achtergrond opereren. De huidige ontwikkeling gaat in de richting van een professionalisering van de milieubeweging en een betere aansluiting tot internationale milieuorganisaties.

Christophe Verbruggen

Reactions to the industrial pollution in Ghent. A first state of affairs: the case of the industry 1820-1892

De oorsprong van de Gentse chemische industrie ligt in de toelevring aan de textiel nijverheid, maar aan het einde van de negentiende eeuw waren al vele bedrijven in de stad gevestigd die zich richtten op een veel bredere markt. Het Belgisch vergunningenstelsel leek veel op die van de Franse 'de comodo et incommodo' procedure. De schadelijkheid van de chemische industrie volgens huidige criteria houdt weinig verband met het klachtenpatroon ten tijde van de

67 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1042-1043

vestiging van chemische bedrijven in de negentiende eeuw. De meeste aandacht ging toen uit naar organische bewerkingsprocessen. Watervervuiling was in de loop van de negentiende eeuw in toenemende mate een reden tot klachten. De aandacht voor niet-organische vervuiling en vergiftiging nam slechts langzaam toe. De bedreiging van de broodwinning van ondernemers door aantasting van water als grondstof (brouwerijen, blekerijen) heeft vaak tot klachten geleid. Terwijl de leefomgeving van arbeiders bedreigd werd door milieuvervuiling, hebben zij dit in verhouding weinig geuit via het indienen van klachten, noch individueel, noch via de vakbonden.

16
17

Marie Bolton (Universiteit Blaise Pascal / Universiteit van Davis, Cal. VS)

Environmentalists, Citizens and workers: the struggle against Oil Industry Pollution in the San Francisco Bay Area

De studie van Marie Bolton gaat over een zeer recente geschiedenis: de weerstand van milieuactivisten tegen oliemaatschappijen in de omgeving van San Francisco. Kenmerkend voor de VS is de wijze waarop rechtszaken gebruikt worden in de politieke strijd. De milieubeweging was succesvol doordat zij de vervuilers plaatste tegenover de natuurlijke wereld en daarbij mensen als

onderdeel van de bedreigde natuur presenteerde. De milieuactivisten spraken namens de natuur die zich immers niet zelf voor de rechter kon verdedigen. Deze strategie bleek veel succesvoller te zijn dan om als politieke groepering bezwaar aan te tekenen tegen de industrie. Daarmee was het ook mogelijk nieuwe allianties te sluiten buiten de oorspronkelijke achterban van liberale blanken uit de middenklasse. In 1987 kwam er nieuwe wetgeving over luchtvervuiling die federale normen voldoende hard maakte om bij overschrijdingen meteen naar de rechter te kunnen stappen. De gevolgde strategie betekende wel dat de milieubeweging zich steeds meer moest professionaliseren om zowel te kunnen werken met harde empirische bewijsvoering alsook juridische know-how. Bondgenootschappen met de vakbonden vonden plaats doordat milieudelicten gezondheidsrisico's voor de arbeiders vormden.

Brendan Prendiville (Université de Poitiers, France)

Mouvement sociaux et politique routière dans la Grande-Bretagne des années 1990

Vrij felle anti-autowegen acties hebben in Engeland geregeld plaatsgevonden in de jaren 90 van de afgelopen eeuw. Zij maken deel uit van een typisch Engelse maatschappelijke constellatie. De conserva-

17
18

tieve regering van Thatcher heeft uitdrukkelijk de auto als individueel vervoermiddel tot een spil van de economie gemaakt. De lobby tegen de ongebreidelde aanleg van auto-wegen is van gemengde aard. Aan de ene kant de natuurbeschermers, a-politiek of van zeer divers politieke achtergrond (conservationists), aan de andere kant de milieuvrijwilligers (environmental ecologists). De natuurbescherming heeft in Groot Brittannië een lange traditie en geniet een vrij brede ondersteuning. De anti-autowegen campagnes konden daardoor zowel op landelijk als op plaatselijk niveau op een ruime achterban rekenen. Engelse activisten illustreren de vervuiling van de auto niet alleen vanuit een milieu oogpunt, maar geven daar ook een sociaal-culturele dimensie aan. De auto-mobiliteit tast in dit perspectief de culturele en sociale vitaliteit aan, marginaliseert de autolozers en bedreigt de democratie. De anti-autowegen beweging heeft een strategie ontwikkeld die gericht is op het remmen, bemoeilijken en duur maken van infrastructurele werkzaamheden. De bijdragen voor deze conferentie zullen als bundel worden uitgegeven onder de titel 'La pollution urbaine en Europe, XIXe-XXe siècles - Urban pollution in Europe 19th - 20th Century' (Clermont-Ferrand: Presses de l'Université Blaise-Pascal). 'Histoires Croisées'.

Bundel over Europese steden en milieugeschiedenis

Een aantal van de aanwezigen in Clermont Ferrand vindt men terug in de door Christoph Bernhardt verzorgde bundel met bijdragen afkomstig van de in Venetië gehouden conferentie over stedengeschiedenis.

Environmental Problems in European Cities in the 19th and 20th Century- Umweltprobleme Europäischer Städte im 19. und 20. Jahrhundert. Christoph Bernhardt (ed.)

Engels/Duits, ca. 270 bladzijden. Münster/New York: Waxmann Verlag, 2000

Christoph Bernhardt: Environmental problems in European Urban History-Umweltprobleme in der europäischen Stadtgeschichte

Joel A. Tarr: Urban History and Environmental History in the United States: Complementary and Overlapping Fields

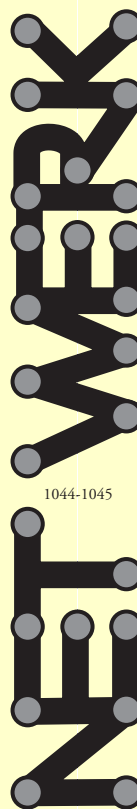
André Guillerme: Zur Geschichte industrieller Altlasten in Frankreich

Sabine Barles: Umwelt und Städtebautechniken - Der Pariser Boden im 19. Jahrhundert

Genevieve Massard-Guilbaud: "Einspruch!" - Stadtbürger und Umweltverschmutzung im Frankreich des 19. Jahrhunderts

Nicolas- Goddard/John Sheail: Victorian sanitary reform: where were the innovators?

67

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Verena Winiwarter: Where Did All the Waters Go? The Introduction of Sewage Systems in Urban Settlements

Marijaana Niemi: The "Disappearance" of Environmental Problems: The Re-focusing of Public Health Policies in British and Swedish Cities, 1890-1920

Simone Neri Serneri: Industrial Pollution and Urbanisation. Ancient and new industrial Areas in the early 20th Century Italy

Franz-Josef Brüggemeier: Umweltprobleme und Zonenplanung in Deutschland. Der Aufstieg und die Herrschaft eines Konzepts, 1800 - 1914

18
19

Elfi Bendikat: Umweltverschmutzung durch Verkehrsemissionen am Beispiel von Berlin und Paris, 1900 bis Anfang der 1930er Jahre

Dimitri Papaioannou/Lydia Sapounakis-Dracakis: Policies for cleaner air: The air pollution nuisance in Athens

Aankondigingen van conferenties en studiedagen

'GOOD AIRS AND BAD'

Historical Perspectives on the Atmosphere in Relation to Health and Medicine 10-11 November 2000

Wellcome Unit for the History of Medicine, University of East Anglia, Norwich

Programma:

10 november 2000

Session One: Chair: Roger Cooter
Chris Hamlin "The Heavens as Heaven: the Atmospheric Chemistry of the Airy Afterlife"

Bill Luckin "The House and Heart of Horror: the Great London Fogs of the Late Nineteenth Century."

Session Two: Chair: Brian Dolan
Luke Davidson "Artificial Respiration and Pneumatic Chemistry 1770-1830"

John Tercier "The Kiss of Life: the reinvigoration of mouth-to-mouth ventilation in the 1950s"

Session Three: Chair: Peter Brimblecombe

Stephen Mosley "Air once breathed is poison: The role of the open coal fire in ventilating and 'purifying' the home in Victorian Britain"

Angela Gugliotta "Smoke and the Ideology of the American Frontier"

Session Four: Chair: Chris Hamlin
Vladimir Jankovic "Bad airs in
Courts of Law: RA Smith on the
nature of sanitary evidence."
Peter Reed "Chemical Industry
Pollution and the Medical Pro-
fession: The Weight of Medical
Evidence Leading to the Forma-
tion of the Alkali Inspectorate in
1864"

11 November 2000

Session Five: Chair: Roy Church
John Beckerson "Selling Air: mar-
keting the intangible at UK re-
sorts"

Gregg Mitman "Hay Fever Holi-
day: Health, Leisure, and Place in
Gilded Age America"

Session Six: Chair: Jan Golinski
James Fleming "Civilization,
Climate and Ozone: Ellsworth
Huntington's Biophysics, Biocos-
metics, and Biocratis."

19
20 Harold Platt "Popular Science,
Noxious Vapours, and Public
Health in Manchester during the
Age of Industry"

Session Seven: Chair: Steve Sturdy
Carla Keirns "Nowhere to Hide:
from changing the environment
to changing the asthmatic, 1910-
1940"

Mark Jackson "Asthma and politics
of pollution in Britain in the
1950s and 1960s."
The Role of Water in History and
Development

The role of water in History and Development Call for Papers

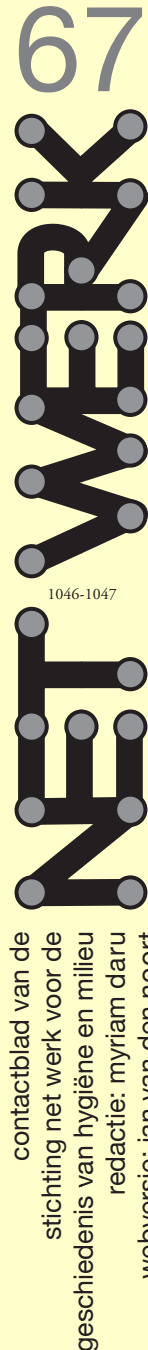
The International Water History As-
sociation (IWHA) 2nd conference
10th -12th August 2001
University of Bergen, Norway

The International Water History
Association (IWHA) 2nd confe-
rence will bring together researchers
from different disciplines who all
study the character and role of
freshwater in history and develop-
ment.

While freshwater is a true universal
and no human being and no soci-
ety can exist without it, its natural
characteristics vary extremely from
place to place and from time to
time. Societies have managed and
harnessed water in various ways
with various implications both for
water resources and for society. This
conference will explore these varia-
tions in man/water relations in time
and space, and examine why some
societies have apparently succeeded,
while others have failed to secure a
sound management system of their
fresh water.

The conference will have two main
aims:

- to present different empirical re-
search findings and to create a fo-
rum for theoretical discussions on
how the relationship between man
and water can be analysed and un-
derstood in the most fruitful ways.

- to produce relevant input into
present day debates about issues
including the control and owner-
ship of water, water conflicts and
water pollution.

At the conference there will also be
a general meeting of the Interna-
tional Water History Association to
discuss election of officials, further
conference plans etc.

The conference will present a mix
of keynote lectures and contributed
papers and posters. Keynote spea-
kers will be announced later.

We are inviting papers on the fol-
lowing themes (These themes are
provisional at the moment - the
organisers will welcome suggesti-
ons for individual papers and ses-
sions):

A. *The political economy of water ownership and control*

This session will deal with the chan-
ging histories of water as a private
or common good. In what way has
water been seen as a commodity
standing outside „normal%o econo-
mic theories? It will also be open to
papers examining how regional and
national control of water resources
have been embedded into patterns
of economic and political control
within and across national boun-
daries, and has stirred up territorial
disputes.

B. *Images of water (in religion, myths, literature and art)*

This session will deal with different
aspects of the cultural construction
of water from ancient days until
contemporary time. We are call-
ing for papers on for example the
role of water in the world religions,
myths of rivers as a source of life,
and water as an object of art. Other
themes could be the free flowing
river as a state of equilibrium or as a
chaotic and violent nature meant to
be controlled by man.

C. *History of hydrology and water control*

This session will especially deal
with the development of hydrolo-
gical sciences and water controlling
technology. We are not only inte-
rested in dam building and water
regulation technology. We are also
inviting papers on changes in and
effects from irrigation and drainage
technology etc. The session will
encourage comparative perspectives
on irrigation and drainage systems,
both regarding technology, institu-
tions and policy.

D. *Narratives on the river and the dam*

This session will discuss the harnes-
sed river in a social construction
perspective. What stories do we
tell about free flowing, or harnes-
sed rivers? Should this history be
written as a history of progress or

as a history of failure? The narratives have varied from a river lost to the rebirth of a new river or the remaking of a new nature. The narratives have also been written in a perspective of distribution of power (The Conquered River) or in ecological perspective (The Devastated River). How will the stories that we tell about man and the river influence the way we interpret rivers in the 21st century?

E. The engineering of water systems engineers, entrepreneurs and bureaucrats

This session will examine the cultures, traditions and power of those designing and constructing water systems. It will, for example, look at engineers with reference to their aesthetic and technical influences, and their relationship to political power structures. It will also, for example, examine the entrepreneurial capabilities and goals of individuals, from private sector firms, or government departments, who conceived or guided the construction of water systems.

F. Water and man relations in science

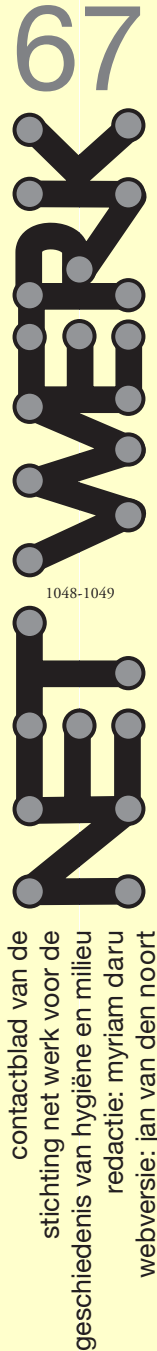
This session will deal with how the relationship man/water has been understood and explained through the centuries and by contemporary scientists in all kinds of disciplines and traditions.

G. History of water, sanitation and health

In this session studies of water and health will be presented by a broad focus on water borne diseases and their vectors. We also call for papers that deal with the relationship between epidemics and water and how societies have worked to secure clean water to stem epidemics. This session will also deal with changes in water quality, and how these changes can be seen related to social developments. We also call for papers discussing the understandings both contemporary and historical of the concept of clean/polluted water.

H. Water, poverty and social development

This session will deal with development of the modern megalopolis and the water and sewage question and how clean water can be made available for the poor. Important changes are taken place in the distribution and control of water for household consumption. In some big cities the water issue has caused political turmoil, even street-fighting. How does the privatisation wave in water distribution affect social relations, political systems and the water supply system? How does lack of water and poor distribution systems affect development and development in rural areas of the so-called "Third World"?

I. Freshwater and the coastal zone integrated and ecological management

The main focus will be put on conflicts between user-interests, especially interrelated problems of freshwater, estuarine and marine areas. Both examples of how conflicts have been coped with historically, and more recently evolved problems and opportunities will be addressed. We also call for papers discussing principles for management of freshwater resources, estuarine and marine areas, as in the integrated and ecological approach in the new EU Water Resources Directive. Finally, attention will also be paid to the development of environmental goals and planning tools of interrelated fresh water, estuarine and marine areas.

J. Regional waters in a historical perspective

The conference will organise parallel sessions on water issues in a regional perspective (Asia, Middle East and Africa, Europe, America). Regional characteristics and different experiences and possibilities of human exploitation of water resources will be highlighted. The aim is to stimulate regional research collaboration and improve transfer of knowledge on manwater relations.

The conference papers will be edited by an international editorial committee and subsequently published. In connection with the conference we will organise a book exhibition on water related research. We will invite participants to send the organising committee leaflets about reports and books published on the conference topic. The conference is organised in co-operation with UNESCO's International Hydrological Programme. It is envisaged that travel support will be available for selected speakers. It is the intention of the organisers to target this support towards speakers from universities and institutions which do not normally provide sufficient resources to fund extensive foreign travel. Conference location Bergen is the second largest city in Norway, and the capital of the Scandinavian rain coast. It is also a commercial centre which was historically one of the Hanseatic ports with strong maritime trading links to all parts of the world. Seven mountains surround it and the city is renowned for its beauty. Bergen is also noted for being the birthplace of Edvard Grieg whose music reflects the natural environment; mountains, fjords, but also running water everywhere. The location of the conference hall, Bergen Kongress Senter, is downtown Bergen.

Summer holiday on the western coast of Norway? The conference organisers have managed to negotiate with local hotels a good deal for accompanying persons.

Prof. Terje Tvedt, University of Bergen

Prof. Petter Larsson, University of Bergen

Dr. Eva Jakobsson, Royal Institute of Technology, Stockholm

Contact person:

Alv Terje Fotland,

Centre for Development Studies
University of Bergen Stromgaten 54,
N-5007 Bergen, Norway

fax: + 47 55 58 98 92

e-mail: Alv.Fotland@sfu.uib.no

Time schedule:

Abstracts: 15. October 2000

Conference programme December 2000

Papers: 1. August 2001

Conference: 10.-12. August 2001

1. Imperial and colonial historical geographies
2. Historical geographies of the city
3. Environmental change
4. Natural and cultural heritage
5. Landscape(s) of collective memories
6. The historical geography of leisure and recreation

Session or paper proposals must be sent before June 30, 2000. It will be possible to update the abstracts before the printing of the final program (Spring 2001). In addition to the papers sessions, the program includes three field excursions:

1. A half-day Old Quebec City excursion.
2. An optional one-day tour: The rural landscape of Kamouraska (South shore of the Saint Lawrence estuary) OR the Beauce region (typical semi-urban region South of Quebec City).
3. An optional post-conference field trip will also be available: Mythic Charlevoix and the 'Kingdom' of Saguenay: Shared landscapes and regional identities.

For further information regarding the conference, please contact:

Marc St-Hilaire,
directeur Laboratoire de géographie historique, Centre interuniversitaire d'études québécoises

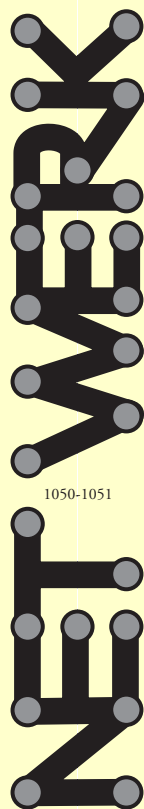
Université Laval Sainte-Foy (Qc)
Canada G1K 7P4

Tel.: (418) 656-3770

Fax.: (418) 656-3960

Site WWW du CIEQ : <http://www.cieq.ulaval.ca/>

67

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Water and Rural History

Reno, 31 May - 2 June 2001

The Agricultural History Society, Natural Resources Conservation Service (NRCS), University of Nevada at Reno (UNR) College of Agriculture, and UNR Department of History will sponsor a conference on Water and Rural History in Reno, 31 May - 2 June 2001.

The event will be held in the new conference facilities of the University Inn on the UNR campus.

²⁴/₂₅ Papers are invited on a wide variety of water and rural history topics. They may include, but are not limited to, rural water supplies and uses, such as water quality, irrigation, sanitation, social and economic aspects of rural water consumption supply, snow surveying, water supply forecasting, and historical aspects of hydrology.

Organizers are planning a Saturday field trip to rural sites of water origin and use. The trip may take participants to a local irrigation project or into the Sierra valley to view the streams that feed and drain Lake Tahoe.

Douglas Helms, Senior Historian
Natural Resources Conservation Service, P. O. Box 2890
Washington, DC 20013-2890
Telephone 202-720-3766
Fax 202-720-6473
Email douglas.helms@usda.gov

European Society for Environmental History

ESEH aims to promote environmental history in Europe by encouraging and supporting research, teaching and publications in the field. It especially wishes to foster communication among environmental historians across Europe, and with colleagues elsewhere. The biennial ESEH conferences, focusing on both the international and national perspective, are one of the communication platforms the society has to offer to colleagues around Europe, and beyond. The first conference will take place at St. Andrews (Scotland), September 5th - 8th, 2001.

Submitting a proposal

Scholars are invited to submit proposals in English (marked 'ESEH') on no more than 1 side of A4 addressing the above general theme by 30 September 2000 to the Centre for Environmental History & Policy, University of Stirling, Stirling, FK9 4LA, UK. We strongly encourage submitting proposals via e-mail: f.j.watson@stir.ac.uk

Scientific Committee

An international scientific committee representing the European environmental history community will be responsible for selecting the papers. These are: Dr Peter Brim-

²³/₂₄

11th International Conference of Historical Geographers

Québec (Aug 12-18, 2001)

This triennial conference, held recently in Ulster (1998), Perth (1995), and Vancouver (1992), is the largest meeting in the field. The 2001 conference will focus on the following themes:

²⁵/₂₆

blecombe, University of East Anglia, UK; Dr Petra van Dam, Vrije Universiteit, Netherlands; Professor Christian Pfister, University of Bern, Switzerland; Professor Sverker Sørlin, University of Umeå, Sweden

Posters

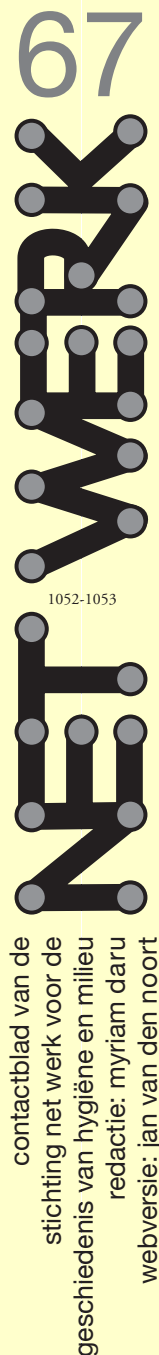
Proposals of up to 200 words for poster presentations are also invited. Submit poster proposals to f.j.watson@stir.ac.uk or at the address given above. Conference venue

The University of St Andrews is the oldest in Scotland, set in a beautiful historic town famous for its golf and its beaches. The Centre for Environmental History and Policy is a new research centre housed jointly in the universities of St Andrews and Stirling. It seeks to understand current environmental problems through interdisciplinary analyses of the past. CEHP is delighted to be the host of the first ESEH international conference.

Costs

The conference fee will be £80 (£60 for postgraduates/unwaged), which includes the conference dinner. Accommodation will be in university facilities. Accommodation is priced at £42 per night, inclusive of all meals. It is hoped that a number of bursaries will be available for postgraduate students and colleagues from Eastern Europe. Details will

be posted on our web-sites: www.stir.ac.uk/cehp/ or www.eseh.org/ as they become available. The conference registration form will be available from September 2000 and will also be placed online. The conference organisers are extremely grateful to the School of History at the University of St Andrews for its financial support. You can also find call for papers on this sites: <http://www.svf.uib.no/sfu/nsw/conference.htm> <http://iwha.net>

Signalementen

De signalementen in Net Werk zijn uit zeer diverse bronnen bijeenge-raapt om de lezers van informatie te voorzien, maar pretenderen niet een volledig bibliografisch overzicht te bieden. Signalementen afkomstig van lezers zeer uiteraard welkom.

Jaarboek Ecologische Geschiedenis

Geert Castryck, Michiel Decaluwe (redactie) *De relatie tussen economie en ecologie gisteren, vandaag en morgen*

Handelingen van de interdisciplinaire studiedagen

'Ecologische en economische geschiedenis' (Gent, 21 november 1997)

'De spanning tussen economie en ecologie' (Gent, 3 en 4 maart 1998)

Vlaamse Geschiedkundige Kring Vereniging voor Ecologische Geschiedenis 1999

Inhoud:

Geert Castryck, Michiel Decaluwe, Ilse Leplae en Erik Thoen, Editoriaal

Herman Balthazar, Inleiding Erik Thoen. Wat kan de geschiedenis leren over de spanning tussen economie en ecologie ?

Jan Bieleman, Landbouw en milieu-Een eeuwigs panningsveld?

Isabelle Parmentier, Stedelijke vervuiling in de 18de eeuw - Een studie op basis van de stadsrekeningen van Ath, Charleroi en Nijvel

Pierre-Alain Tallier, Een nieuwe geschiedenis van het bos in België van het einde van de 18de eeuw tot 1914 - Pleidooi voor een globale benadering

Jelmer A.J. Vervloet, Economie en ecologie in een historisch-landschappelijke optiek

Eric Vanhoute, Van Malthus tot Rio - Retoriek rond economie en ecologie

Johan Braeckman, Omgaan met begrensdheid - Beschouwingen over ecologie, economie en demografie

Guy Quintelier, Mens en natuur - Een noodzakelijke conflictspanning en haar mogelijke oplossingen

Isabelle Larmuseau, Het (milieu) recht als oplossing voor de spanning tussen economie en ecologie 27

Jan Luiten van Zanden, De markt voor natuur en milieu en degroene Kuznets-Curve 28

Eckhart Kuijken, Van rooibouw tot duurzame ontwikkeling? - Een ecologische benadering van de relatie tussen economie en ecologie

Aviel Verbruggen, De druk van de industriële samenleving op het milieu

Bijdragen van het discussiepanel aan de debatten, Herman Deroo, oud-directeur Sidmar nv; Renaat Tijskens, ere-directeur Belgische Boerenbond; Frank Van Sevenscoten, administrateur-generaal Vlaamse Milieu-maatschappij, Guy Quintelier, milieufilosof

Pieter Saey, Rationaliteit, kapitalisme en wetenschap in vraaggesteld - Slotbeschouwingen bij het colloquium. "De spanning tussen economie en ecologie"
Samenvattingen (Engels, Frans, Duits)

ISBN 90 382 0177 X, f 33.-
Te bestellen via de boekhandel
Distributie in Nederland:
Ef & Ef, Eind 36, 6017 BH Thorn
Tel. 0475 561501
Fax 0475 561660

Environment and History

Jaargang 6, Mei 2000 Nummer 2

Editoriaal: Richard H. Grove
Stephen R. Dovers, On the Contribution of Environmental History to Current Debate and Policy

Pere Sala, Modern Forestry and Enclosure: Elitist State Science against Communal Management and Unrestricted Privatisation in Spain, 1855-1900

M.D. Subash Chandran en J. Donald Hughes, Sacred Groves and Conservation: The Comparative History of Traditional Reserves in the Mediterranean Area and in South India

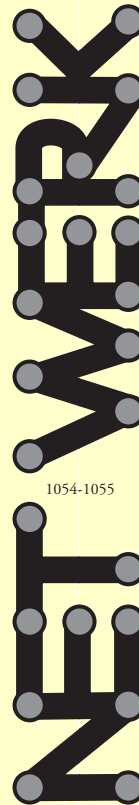
Gregory A. Barton, Empire Forestry and American Environmentalism
Kevin Hannam, Utilitarianism and the Identity of the Indian Forest Service

Donald M. Schug, The Bureaucratisation of Forest Management in India

Boekbesprekingen

- Patrick Nunn, Environmental Change in the Pacific Basin: Chronologies, Causes, Consequences (Judith A. Bennett) 28
- Thomas Rohkramer, Eine andere Moderne? Zivilisationskritik, Natur und Technik in Deutschland 188-0933 (Ingolfur Blühdorn) 29
- Char Miller (ed.), American Forests: Nature, Culture, Politics (Oliver Rackham)

67

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Human Ecology Review

Jaargang 7, nr. 1
Research and Theory in Human Ecology

Theresa A. Satterfield, Risk, Mediation and the Stigma of a Technological Accident in an African-American Community

Jennifer Morrissey and Robert Manning, Race, Residence and Environmental Concern: New Englanders and the White Mountain National Forest

Adam Douglas Henry, Public Perceptions of Global Warming

Valerie de Campos Mello, Mainstreaming the Environment: Global Ecology, International Institutions and the Crisis of Environmental Governance

Charles Simpson and Anita Rapone, Community Development from the Ground Up: Social Justice Coffee

Human Ecology Forum: Essays and Commentary

Marc Bekoff, Redecorating Nature: Reflections on Science, Holism, Community, Humility, Reconciliation, Spirit, Compassion, and Love

Tom Cheetham, Dogmas, Idols and the Edge of Chaos (A John Templeton Foundation Exemplary Award Winning Essay)

William S. Abruzzi. The Myth of Chief Seattle

Boekbesprekingen

- Environment, Scarcity, and Violence, Thomas F. Homer-Dixon (Thomas J. Burns)
- The Story of Vermont: A Natural and Cultural History, Christopher McGrory Klyza, Stephen C. Trombulak (Thomas Dietz)
- Families on Small Farms: Case Studies in Human Ecology, M. Suzanne Sontag and Margaret M. Bubolz (Cornelia Butler Flora)
- Towards a Sustainable Future: Environmental Activism in Russia and the United States, Maria S. Tysiachniouk, George W. McCarthy (Editors) (Richard A. Niesenbaum)
- The Local Politics of Global Sustainability, Thomas Prugh, Robert Costanza, Herman Daly (Thomas Webler)

Auster, R. en H. Behrens (eds.), **Landschaft und Planung in den neuen Bundesländern : Rückblicke**, (Berlin: VWF; Institut für Umweltgeschichte und Regionalentwicklung e.V, 1999) 1e druk. Umweltgeschichte und Umweltzukunft, ISBN 3-89700-069-5 kart., V, 387 blz., DM 58.-.

Baeten, G., A. Spithoven en L. Albrechts, **Mobiliteit. Landschap van macht en onmacht**, (Leuven/Leusden: ACCO, 2000), ISBN 90332-3800-3. f 50.-.

Beattie Bogue, M., **Fishing the Great Lakes : An Environmental History, 1783-1933**, (University of Wisconsin Press, 2000), ISBN 029916764X.

Behre, K. en B. E. M. Petzelberger, 'Zur Klimaaussage der Hochmore in Nordwestdeutschland', Holl, H. en A. Brunsmann, (eds.), **Geo-Berlin '98. 150 Jahre Deutsche Geologische Gesellschaft. Gemeinsame Jahrestagung Deutsche Geologische Gesellschaft. Deutsche Mineralogische Gesellschaft. Gesellschaft für Geowissenschaften**, TU Berlin 6-9 Oktober 1998 (Berlin: 1998), pp.V260-V261.

Berkman, K. **Social epidemiology**, (Oxford: Oxford University Press, 2000), 456 blz., ca. f 193,20.

Boon, P. J., B. R. Davies en G. E. Petts (eds.) **Global perspectives on river conservation**, (Chichester: John Wiley and Sons, 2000). ca. f 485,70.

Borger, G. J., 'Das Grüne Herz der Randstad Holland: eine kulturgeschichtliche Werung', Aurig, R. (ed.) **Kulturlandschaft, Museum, Identität**, (Beucha: 1999), pp. 184-186.

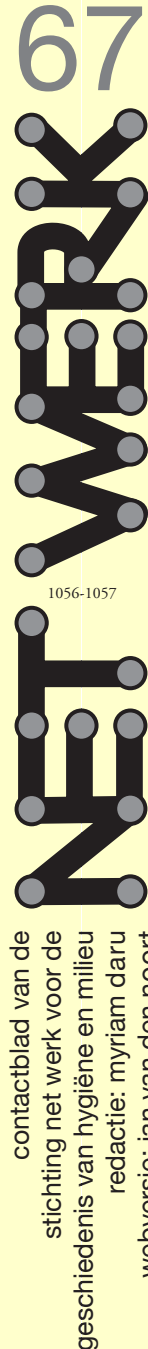
Breyse, D. de, **Le sol urbain**, (Paris: Economica, 1999), ISBN 2717839038. FF198,00 .

Clifford Engs, R. **Clean living movements. American cycles of health reform**, (Praeger Publishers, 2000), 328 blz. ca. f 197,20.

Conan, M. (ed.), **Perspectives on Garden Histories**, (Washington DC: Dumbarton Oaks Publication, 1999.) Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture, nr. 21, ISBN 0-88402-265-X (HB); 0-88402-269-2 (PB), 234 blz. \$35.00;\$20.00.

Condrau, F., **Lungenheilstalt und Patientenschicksal. Sozialgeschichte der Tuberkulose in Deutschland und England im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert**, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000) Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, nr. 137, 368 blz. ca. f 95,00.

Cooter, R., M. Harrison en S. Sturdy, **Medicine and modern warfare**, (Amsterdam: Rodopi, 2000) Clio Medica//The Wellcome Institute Series in the History of Medicine, nr. 55, 286 blz. ca. f 47,70.

30
31

Dewey, S. H., **Don't Breathe the Air: Air Pollution and U.S. Environmental Politics, 1945-1970**, (A&M University Press, 2000) Environmental History Series,, nr. 16.

Fahlbusch, M., **Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik ? : die "Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931-1945**, (Baden-Baden: 1999).

Fehn, K., 'Rückblick auf die "nationalistische Kulturlandschaft"'. Unter besonderer Berücksichtigung des völkisch-rassistischen Mißbrauchs von Kulturlandschaftspflege', **Erhaltung und Entwicklung gewachsener Kulturlandschaften als Auftrag der Raumordnung**, (1999) Informationen zur Raumentwicklung, nr. 5/6, pp. 279-290.

Fehn, K. en K. Kleefeld, 'Die Verbindung von Natur- und Kulturerleben: der Betrachtungsansatz der ganzheitlichen historisch-geographischen Kulturlandschaftspflege', in Schemel, H. (ed.), **Naturerfahrungsräume. Ein humanökologischer Ansatz für naturnahe Erholung in Stadt und Land**, Angewandte Landschaftökologie, nr. 19, pp. 191-206.

Gifford, T., **Pastoral: The New Critical Idiom**, (London: Routledge, 1999), ISBN 0-41514732-8 (HB); 0-415-14733-6 (PB). xii + 186.

Goodman, D. C. (ed.), **European Cities and Technology: Industrial to Post-industrial City**, (London: Routledge, 1999), ISBN 0-415-20079-2 (HB); 0-41520080-6 (PB), 364 blz.

Haberl, H., E. Kotzmann en H. Weisz (eds.) **Technologische Zivilisation und Kolonisierung von Natur**, (Wien: Springer, 1998) IFF-Texte, ISBN 3-211-83130-4, 127 blz. DM 39.-.

Hauptmeyer, C. H. (ed.), **Mensch - Natur - Technik. Aspekte der Umweltgeschichte in Niedersachsen und angrenzenden Gebieten**, (Verlag für Regionalgeschichte, 2000) Materialien zur Regionalgeschichte, ISBN 3-89534-334-X, 256 blz. DM 38.00 / SFr 35.00 / ÖS 277.00.

Jakubowski-Tiessen, M. en J. K. Lorenzen-Schmidt (eds.), **Dünger und Dynamit : Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks**, (Neumünster: Wachholtz, 1999) Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, nr. 31, ISBN 3-529-02931-9 kart., 328 blz. DM 46.00.

Johns, A. (ed.) **Dreadful Visitations: Confronting Natural Catastrophe in the Age of Enlightenment**, (London: Routledge, 1999), ISBN 0-415-92175-9 (HB); 0-415-921767 (PB). xxvi+198.

31
32

Kleefeld, K., **Perspektiven der historischen Geographie : Siedlung, Kulturlandschaft, Umwelt in Mitteleuropa**, (Bonn: uitgegeven door Kleefeld und Burggraaff, 1997), ISBN 3-00-001456-X, 553 blz.

Konold, W., 'Fließgewässer in der Kulturlandschaft oder "die Natur: von Fließgewässern und ihre Bewertung: eine kritische Betrachtung', **Fließgewässer in der Kulturlandschaft**, (Köln: Landschaftsverband Rheinland), pp. 59-78.

Kretschmer, K. **Braunkohle und Umwelt : zur Geschichte des nordwestsächsischen Kohlenreviers (1900 - 1945)**, (Frankfurt am Main [u.a.]: Lang, 1998) Europäische Hochschulschriften, nr. 768, ISBN 3-631-32804-4 (kart.), 246 blz. DM 69.00. Tevens Diss. Univ. Leipzig.

Kula, E. **History of environmental economic thought**, (London: Routledge, 1998) Routledge studies in the history of economics,, ISBN 0415133890,, 235 blz.

Lichatowich, J. **Salmon Without Rivers : A History of the Pacific Salmon Crisis**, (1999), ISBN 1559633603, 352 blz. \$27.50.

Maier, H. (ed.) **Elektrizitätswirtschaft zwischen Umwelt, Technik und Politik : Aspekte aus 100 Jahren RWE-Geschichte 1898 - 1998**, (Freiberg: TU Bergakad.), Freiburger Forschungshefte, nr.

204, ISBN 3-86012-087-5 pbk, VI, 285 blz. DM 29.80.

Mathieu, J. **Geschichte der Alpen 1500 - 1900 : Umwelt, Entwicklung, Gesellschaft**, (Wien: Böhlau, 1998), ISBN 3-205-98928-7 (Gb.), 253 blz., ca. DM 56.00.

McDaniel, C. N. en J. M. Gowdy **Paradise for Sale :A Parable of Nature**, (Berkeley: University of California Press, 2000), ISBN 0-520-21864-7 (HB); 0-520-22229-6 (PB), xiv + 225 blz. £27.50; £10.95.

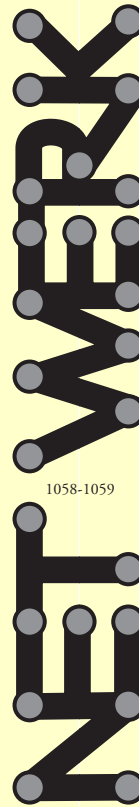
Melosi, M. V., **Sanitary City : Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present (Creating the North American Landscape)**, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999), ISBN 0801861527, 608 blz., \$ 59.95

Milnik, A. , **In Verantwortung für den Wald : die Geschichte der Forstwirtschaft in der Sowjetischen Besatzungszone und der DDR**, (Potsdam: Brandenburgisches Ministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, 1998).

Ministerium für Umwelt, Raumordnung und Landwirtschaft des Landes Nordrhein-Westfalen, **Wald, Krieg und Frieden : westfälische Wälder im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges und des Westfälischen Friedens**, (Düsseldorf: 1998.), 62 blz.

Myllyntaus, T. en M. Saiku, En-

67

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

32
33

countering the Past in Nature: Essays in Environmental History, (Helsinki: Helsinki University Press, 1999), ISBN 951-570442-1 (PB), 174 blz. FIM 174.-

Noort, J. van den en M. Blauw, **Water naar de zee, Geschiedenis van Waterbedrijf Europoort 1874-1999** (Rotterdam: Jan van den Noort, 2000), ISBN 90-801167-2-6. Inlichtingen: J. van den Noort, Sint Mariastraat 144a, 3014 SR Rotterdam.

Pflaum, M., **Fließgewässer in der Kulturlandschaft**, Jülich 24.-25. September 1998, 8. Fachtagung (Köln: Landschaftsverband Rheinland, Umweltamt, 1999).

Pringle, L., **The Environmental Movement : From Its Roots to the Challenges of a New Century**, (Harpercollins Juvenile Book, 2000), ISBN 0688156266, 144 blz. \$16.95.

Radkau, J. , **Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt**, (München: C.H. Beck, 2000), ISBN 3-406-46044-5.

Rice, A., **Der verzauberte Blick. Das Naturbild berühmter Expeditionen aus drei Jahrhunderten**, (München: Frederking & Thaler, 1999), ISBN 3-89405-400-X.

Schemel, H. (ed.), **Naturerfahrungsräume ein humanökologischer Ansatz für naturnahe Erholung in Stadt und Land**, (Bonn- Bad Godesberg: Bundesamt für Naturschutz, 1998) Angewandte

Landschaftsökologie, nr. 19, ISBN 3-89624-315-2, 372, 2, XVI blz.

Sieferle, R. P. en H. Breuninger, **Natur-Bilder : Wahrnehmungen von Natur und Umwelt in der Geschichte**, (Frankfurt/Main: Campus-Verlag, 1999), 371 blz. DM 58.00.

Smith, M. J., **Thinking through the Environment: A Reader**, (London: Routledge, 1999), ISBN 0-415-21171-9 (HB); 0-415-21172-7 (PB), xii + 435 blz.

Smout, T. C. en R. A. Lambert (eds.), **Rothiemurchus: Nature and People on a Highland Estate 1500-2000**, (Edinburgh: Scottish Cultural Press, 1999), ISBN 1-84017-033-6 (PB), 150 blz. £9.99.

Stiens, G., **Erhaltung gewachsener Kulturlandschaften als Grundsatz der Raumordnung**, (Bonn: Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung, 1999) Arbeitspapiere / Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung, nr. 2, 53 blz.

Stradling, D., **Smokestacks and Progressives : Environmentalists, Engineers, and Air Quality in America, 1881-1951**, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999), ISBN 0801860830, 270 blz.

Taylor, J. E. en W. Cronon, **Making Salmon : An Environmental History of the Northwest Fisheries Crisis**, \$34.95.

33
34

Technisering des ländlichen Raumes. Landtechnik und technische Anlagen im Freilichtmuseum, Schloss Blankenhain, Agrar- und Freilichtmuseum (Blankenhain, Werdau: 1998) Mensch, Wirtschaft, Kulturlandschaft, nr. 2, 174 blz. 2e Fachtagung der Freilichtmuseen des Deutschsprachigen Raumes.

Verstegen, W., 'Het Mare Liberum van het Amsterdamse riool', **Historisch Tijdschrift Holland**, jrg. 32 (2000) 3/4, pp. 143-156.

Voigtmann, J., **Wasser über Land : wasserwirtschaftliche Anlagen als Elemente der sächsischen Kulturlandschaft**, (Blankenhain: Agrar- und Freilichtmuseum Schloß Blankenhain, 1999) Hefte zu Geographie und Geschichte der Kulturlandschaft, nr. 3, 40 blz.

Wilson, R. C. L., S. A. Drury en J. L. Chapman **The Great Ice Age: Climate Change and Life**, (London: Routledge, 2000), ISBN 0-415-19841-0 (HB); 0-415-19842-9 (PB), xviii + 268 blz. £19.99.

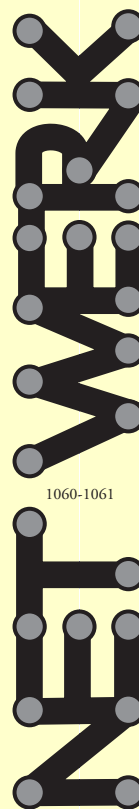
Winter, J., **Secure from Rash Assault: Sustaining the Victorian Environment**, (Berkeley: University of California Press, 1999), ISBN 0-520-21609-1 (HB). £24.95.

Wolschke-Bulmahn, J. en J. Becker **American Garden Literature in the Dumbarton Oaks Collec-**

tion (1785-1900): An Annotated Bibliography, (Washington DC: Dumbarton Oaks Publications, 1999), ISBN 0-88402-253-6 (PB), x+243 blz. \$35.00.

Wynn, G., **Remaking the land God gave to Cain : a brief environmental history of Canada**, (Leeds: University Print Services, 1998) Canada House Lecture Series, nr. 62, 28 blz.

67

1060-1061

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort